

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 104, 2019

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 104, 2019

ЕПИДЕМИЯТА ОТ ЕДРА ШАРКА И ФРЕНСКО-ПРУСКАТА ВОЙНА (1870 – 1871)

ЛЮБОМИР КРЪСТЕВ

Катедра „Нова и съвременна история“

Lubomir Krastev: THE SMALLPOX EPIDEMIC AND THE FRANCO-PRUSSIAN WAR OF 1870 – 1871

One of the deadliest smallpox pandemics in European history, the spread of the disease in 1870 – 1875 was associated with the favorable conditions, due to infected French POW's being in contact with German civilian population. Overall death toll of the pandemic was five hundred thousand Europeans. The main focus of this study is the effect of the smallpox pandemic in the French army during the war with Prussia in 1870 – 1871, a matter that continues to lay in obscurity. New research in the field of history of medicine and valuable historical sources suggest that smallpox had a devastating impact on the French army during the war, since most of its soldiers were without vaccines against the *Variola* virus. Unlike the French, the Prussian army had compulsory vaccination since 1834 and German soldiers were protected from the illness throughout the conflict. The staggering downfall of France in the war that led to the Unification of Germany is explained not by the strategical and tactical abilities of the Prussian army, but rather by the effect that the illness had on the French.

Keywords: Smallpox, Epidemic, Franco-Prussian war (1870 – 1871), vaccines, vaccination, history of medicine, Napoleon III, Bismarck, Unification of Germany.

„Монахинята [...] заговори за манастирите на своя орден, за игуменката си, за себе си, за спътницата си, милата сестра Никифора. Бяха ги повикали

в Хавър да се грижат в болницата за стотици войници, заболели от шарка.⁴¹ Това споменава френският писател Ги дьо Мопасан в своя разказ „Лоената топка“, част от цикъла военни разкази, посветени на Френско-пруската война. За монахинята Мопасан кратко добавя: „... една истинска легендарна сестра [...], чието лице, обсипано с безброй много дупчици от шарка, се явяваше като някакъв образ на опустошенията от войната“⁴².

Какви са тези стотици войници, болни от шарка в малкия пристанищен град Хавър в края на 1870 г.? И как биха могли да се погрижат двете сестри, какво биха могли да сторят, за да помогнат на страдащите от коварната зараза? Но ако в не особено големия гарнизон на Хавър, състоящ се от малко над хиляда души, има стотици болни от шарка, какво се случва с останалите френски войници?

Историята за болните военнослужещи от Хавър не е плод на въображението на талантливия френски разказвач. В месеците преди и особено по време на войната от 1870 – 1871 г. френската войска страда поголовно от жестока епидемия от едра шарка, която помита голяма част от неваксинираните войници. Този малко известен аспект на войната поставя проблема за френското крушение по необичаен начин.

Разглеждането на Френско-пруската война от гледната точка на историята на медицината предоставя възможността да се хвърли допълнителна светлина върху проблема за поражението на Франция във войната. Защо французите са губещата страна в конфликта срещу Прусия от 1870 – 1871 г.? Според преобладаващата част от изследванията до момента, Прусия печели войната благодарение на блестящите си пълководци, вследствие на по-добрата си подготовка, с помощта на по-модерната артилерия и поради зле организирани действия на Франция по време на конфликта.

Всички тези заключения относно причините за победата на Прусия се правят от гледна точка на прилаганата военна стратегия, тактика и организация. С други думи, Прусия превъзхожда Франция във военното дело и затова печели войната. Тази теза е напълно логична. Но тя не предлага цялостно обяснение за пруската победа. Към факторите, стоящи в основата ѝ, може да се прибави още един, анализирайки ролята на епидемията от едра шарка по време на войната. Натоящата студия разглежда именно този важен и недоизяснен аспект от войната от 1870 – 1871 г., който оказва значително влияние върху хода на военните действия.

Поради тази причина се акцентира върху нивото и характера на санитарно-медицинската дейност в двете воюващи страни преди и по време на войната и нейното значение за физическото здраве на войниците, което е в пряка връзка с оперативните възможности на съответните армии. Изтъкването на силни-

¹ Мопасан, Г. Военни разкази. София, 1980, с. 40.

² Пак там.

те страни на французите по време на войната от 1870 г. не цели да предпостави определена гледна точка, а да подчертае факта, че войните не се решават само на бойното поле и посредством смелостта на войниците, гения на генералите и въоръжението на армиите. Много по-голямо значение могат да имат фактори, които на пръв поглед изглеждат второстепенни и остават встрани от силно впечатляващия гърмеж на пушки, блясък на саби и грохот на оръдия.

* * *

В настоящото изследване са използвани три основни типа източници. На първо място това са официалните документи – стенографски дневници и публикувани корпуси с документи от дипломатически и друг характер. Вторият тип източници, привлечени в изследването, могат най-общо да се характеризират като мемоарна литература. Макар че тя не е от първостепенно значение за изследвателя, твърде често историята се сблъсква с проблеми, които трудно се изясняват без този вид източници и настоящото изследване не представлява изключение. Периодичният печат от епохата е третият използван носител на ценна информация. Освен че чрез него могат да се доловят динамиката и атмосферата на отминалата действителност, той е особено важен за изследвания проблем, тъй като пресата дава представа за текущите събития по време на Френско-пруската война, които не са единствено от военно естество.

Благодарение на дейността по дигитализирането на стенографските дневници на *Deutschen Reichstags und seiner Vorläufer*³ разполагаме с документи за периода от 1866 – 1942 г. Главна заслуга за това има екипът на Университета в Мюнхен. Документите са обособени в три хронологични направления. Първото, обхващащо периода 1866 – 1895 г., е от най-голямо значение за изследването⁴. Интерес представляват стенографските дневници от Парижката комуна, тъй като те съдържат ценни данни за ставащото в Париж по време на войната, както и други детайли от живота на парижаните по това време. Ограниченият донякъде характер на представената от тези документи информация е свързан с извънредните обстоятелства, при които заседава Комуна, както и с краткия ѝ живот, отразило се върху съдържанието на този източник⁵.

Огромно значение за изследванията, свързани с обединителните процеси в Германия, има и корпусът с дипломатически документи, издаден под научното ръководство на проф. Майнеке⁶. В дванадесет тома се съдържат основ-

³ Германският Райхстаг и неговите предшественици.

⁴ Стенографските дневници са публикувани със свободен достъп тук: <http://www.reichstagsprotokolle.de/index.html>.

⁵ Procès-verbaux de la Commune de 1871, V. I, V. II. Paris, 1945.

⁶ Гаврилов, Б. С желязо и кръв. Английското обществено мнение и войните за обединение на Германия, 1862 – 1871. София, 1995, с. 6.

ните дипломатически документи от периода 1858 – 1871 г.⁷ Важно значение за историята на дипломатията в десетилетието преди Френско-пруската война има и тритомният сборник с документи на Х. Онкен *Рейнската политика на император Наполеон III от 1863 до 1870 г.*⁸ Интерес представляват и документите, свързани с кандидатурата на Хоенцолерните за испанския престол⁹. Тъй като събитието е непосредственият повод за обявяването на войната от страна на Франция, сборникът с документи е сред важните източници за конфликта от 1870 – 1871 г. Ценен е също и един албум на Жорж Боржа, издаден по случай стогодишнината от Парижката комуна, който съдържа голямо количество приложени документи и снимки от епохата на войната¹⁰.

Най-важните официални документи с оглед на конкретната тема са „Медицинските доклади за германската войска по време на войната срещу Франция“¹¹. Публикувани в осем тома, те отразяват най-добре медицинската история на войната, разглеждайки както въпроси, свързани с хирургията, така и заразни болести, инфекции и епидемии. В четвъртата част на публикуваните доклади, или шести том, се намира документацията относно епидемиите по време на войната, вкл. и тази от едра шарка¹².

За огромно съжаление, с много малки изключения, от френска страна подобни документи не са публикувани. Поради това проследяването на развитието на епидемията във френските източници разчита на несистематизирани официални документи като текущи медицински доклади от департаментите към Париж, болнични документи и публикации в държавния вестник *Journal officiel*. От друга страна, френската преса, както става ясно по-долу, е много по-ценна като източник на информация за разработвания проблем, отколкото немската.

На границата между официалните документи и мемоарната литература като преход най-добре застават издадените документи на пруския дипломат Фридрих фон Холщайн. Макар че включват и неговите лични спомени, публикуваните извори се състоят и от текущите записки на дипломата, както и от

---

⁷ Пак там.

⁸ Пак там, с. 7.

⁹ Bismarck and the Hohenzollern Candidature for the Spanish Throne. Ed. Georges Bonnin. London, 1957.

¹⁰ Bourgin, G. La Guerre de 1870 – 1871 et La Commune. Paris, 1971.

¹¹ Sanitäts-Bericht über die Deutschen Heere im Kriege gegen Frankreich 1870 – 71. Herausgegeben von des Preussischen Kriegsministeriums. Bd. 8. Berlin, 1884.

¹² Ibid.; Bd. 6, IV. Medizinischer Theil: A. Seuchen. Die Seuchen bei den Deutschen Heeren im Kriege gegen Frankreich 1870/71: unter Berücksichtigung der entsprechenden Verhältnisse bei den Französischen Armeen, bei den kriegsgefangenen Franzosen und bei der Civilbevölkerung der kriegführenden Staaten. Berlin, 1885. Тъй като този том от сборника с документи се цитира често в текста, по-долу се използва следното съкращение: SBUDHIKGF/MT: A. S. B., 1885.

кореспонденцията му¹³. Единствено чрез тези източници може да се проникне зад някои от противоречивите решения на Бисмарк по време на войната, а присъстващият на всяко важно събитие Холщайн дава много ценна информация и за целия пруски елит по това време.

Всички тези официални документи обаче са ценни най-вече с оглед очертаването на границите на политическата история и на предоставянето на необходимия базисен фон. С изключение на стенограмите на Райхстага и медицинските доклади за пруската войска, останалите документи от първия тип не биха могли да хвърлят светлина върху разработвания тук конкретен проблем. Макар и второстепенни като вид източници, мемоарната литература и свидетелствата от дневниците на преживелите войната могат да се разглеждат единствено като ключови източници, без които подготовката на тази разработка би била невъзможна.

В тази група най-напред се открояват дневниците на офицери и войници, участвали във войните за обединение на Германия и по-специално във Френско-пруската война. Впечатление прави фактът, че германските военнослужещи са автори на преобладаващата част от тези източници. Като цяло много малко французи описват преживяванията и впечатленията си по време на войната. В повечето случаи френската гледна точка за събитията се описва от чужденци, като англичани или американци, които се намират в страната по лични дела или като членове на медицинския персонал във Франция по това време¹⁴. Техните свидетелства са от огромна полза за по-точното определяне на ролята на епидемията от едра шарка, разпространила се сред армията и гражданите в повечето френски департаменти.

Периодичният печат, или третият тип документи, привлечени при подготовката на студията, е източник, който позволява на изследвателя да навлезе в непознати води и да проучи детайли, които са неизвестни за науката до този момент. Един от най-важните източници за изследваната проблематика е британската преса. Кореспондентите на вестниците от Острова, които по време на войната се намират във Франция, дават подробни и всеобхватни сведения както за военното положение, така и за състоянието на медицината и протичането на епидемиите. Понякога британската преса публикува статии от френски вестници, което допълнително хвърля светлина върху случващото се в Париж и в страната.

Френската преса от разглеждания период също е от голямо значение и без нея всеки подобен труд би бил непълен. Особено важни са публикациите

---

¹³ Rich, N., Fisher, M. The Holstein Papers. The Memoirs, Diaries and Correspondence of Friedrich von Holstein. London, 1955 – 1963.

¹⁴ По това време в страната има и много чужденци, които войната заварва най-вече в Париж. През 60-те години на XIX в. девет от всеки десет туристи във Франция са от Великобритания.

във френските вестници от периода преди войната, тъй като тогава те отделят повече внимание на някои социални и здравни теми, което помага да се проследи избухването на епидемията. След 19 юли 1870 г. новините във френската преса са насочени изключително към военните действия и политическите вълнения в Париж, отделяйки по-малко внимание на другите теми. Засвидетелстван е поглед също и на публикациите в германската преса.

Редно е да се спомене, че са разгледани и документи, които не попадат в групата на обособените по-горе три типа. Позоваването на тях обаче е спорадично и като цяло не налага отделното им категоризиране. Става дума за свидетелства от болници, стенограми от научни конференции, посветени на епидемиологията и санитарното дело, както и други свидетелства за здравния статус на жителите на Франция. Тези документи са много важни, но те не биха могли да бъдат поставени редом с официалните документи от първия тип, тъй като институциите, от които произлизат, са от много по-нисък ранг. Тяхното значение за историческото изследване обаче понякога надвишава всички останали типове документи. В работата се разглеждат и различни по вид писма, доклади от департаменти, медицински доклади и свидетелства за развитието на епидемията по време на войната от 1870 – 1871 г.

* * *

Литературата, свързана с Френско-пруската война от 1870 – 1871 г., е изключително обемна и разнообразна по характер. Самият проблем е обект на научни изследвания в продължение на повече от 150 години и публикациите върху него само на френски език са хиляди. Въпреки този колосален научен интерес към събитие от най-голяма историческа важност, на този етап не съществува конкретно и задълбочено историческо изследване върху развитието и ефекта от епидемията от едра шарка, избухнала в навечерието на войната между Франция и Прусия. Почти век и половина след пруската победа над Франция само един историк – директорът на Центъра за национални научни изследвания Жерар Жорлан, е посветил кратка статия от пет страници на въпроса¹⁵.

Единствените изследвания, които разглеждат по-задълбочено темата, са писани от лекари и учени в сферата на медицината и епидемиологията. Всички трудове, в които се споменава за епидемията от 1870 – 1875 г.¹⁶ в Европа, стъпват върху две изследвания, с изключение на публикациите, които ползват само едното от тях. От тази гледна точка е редно историографският преглед да започне именно от същите две произведения, тъй като с тях се бележи ге-

---

¹⁵ **Jorland**, G. La Variole et la Guerre de 1870. Les Tribunes de la Santé, No 33 (hiver, 2011).

¹⁶ Така е известна епидемията от едра шарка в научните трудове на епидемиолозите.

незисът и, за голямо съжаление, краят на сериозното научно дирене по този проблем.

Първата книга, която разглежда въпроса за епидемията от едра шарка по време на Френско-пруската война, е блестящото панорамно изследване на Паул Кюблер *История на едрата шарка и ваксинацията*¹⁷. Авторът е главен лекар и говорител в медицинския отдел на Военното министерство на обединена Германия. Той остава известен с активното си участие в борбата против холерата и с пламенните си речи в Райхстага в подкрепа на налагането на задължителна ваксинация срещу едра шарка за цивилното население¹⁸. Книгата на д-р Кюблер представя историята на вариолата и нейните прояви върху човечеството от древността до края на XIX в. Немският учен обръща особено внимание на епидемията от едра шарка, заляла Европа в периода 1870 – 1875 г. Чрез документи и статии върху проблема той разкрива машабите на епидемията на Стария континент и пръв изказва мнението, че смъртните случаи надвишават 500 хил. души. Кюблер търси причината за избухването на епидемията във войната между Прусия и Франция, но не разглежда епидемията като фактор в конфликта. Неговият анализ е направен от гледна точка на епидемиологията и се занимава с количественото изследване на жертвите и разпространението на заразата в другите страни. В работата му са дадени подробни сведения за протичането на болестта след самата война в Германия, Швейцария, Австро-Унгария и Италия, които според него са най-силно засегнатите от вариолата страни.

Съвсем различно е второто базово за темата изследване. Става дума за книгата на друг немски лекар – д-р Фридрих Принцинг, озаглавена *Епидемии вследствие на войни*¹⁹. Както подсказва самото заглавие, в този труд са отразени проявите на епидемии не само от вариола, а се разглеждат всички епидемични заболявания, настъпили вследствие на войните, най-вече в Европа. Изследването се концентрира върху по-кратък хронологически период в сравнение с това на Кюблер, като д-р Принцинг обръща внимание на причинените от войни епидемии от XVII в. до края на XIX в. Специално са разглеждани Тридесетгодишната война, периодът на Френската революция и войните на Наполеон Бонапарт. Обекти на много сериозен изследователски интерес в монографията на немския учен са Кримската война и Гражданската война в САЩ. Френско-пруската война също попада във фокуса на изследваните от него проблеми.

---

¹⁷ **Kübler**, P. *Geschichte der Pocken und der Impfung*. Berlin, 1901.

¹⁸ *Verhandlungen des Deutschen Reichstags (VDR)*. Reichstagsprotokolle, Freitag, den 8. Mai, 1986, S. 2216.

¹⁹ **Prinzing**, F. *Epidemics Resulting from Wars*. London, 1916. Д-р Принцинг е известен най-вече с обемния си учебник *Handbuch der Medizinischen Statistik* (Jena, 1906).

Основните ограничения на труда на Принцинг се изразяват в това, че вариолата се разглежда само като болест, станала епидемична в Европа вследствие на Френско-пруската война. Както става ясно от изложението по-долу, д-р Принцинг греша, че епидемията е резултат от войната, тъй като тя е факт още преди нейното начало. Това, за което немският учен не греша в преценката си обаче, е ролята на войната от 1870 – 1871 г. като генератор на нови центрове на епидемията, или като фактор за нейното разрастване. Фридрих Принцинг също така обръща внимание и на други епидемии от времето на Френско-пруската война, като дава данни за броя на засегнатите от тиф, дизентерия и треска хора.

С тези два труда се изчерпва изследователският интерес към темата чак до 2011 г., когато Жерар Жорлан публикува своята статия, посветена на този въпрос. Но преди тя да бъде разгледана подробно, е нужно да се споменат изследванията, в които въпросът за епидемията от вариола по време на Френско-пруската война е засегнат периферно или просто е маркиран. Отново авторите са медицински служители, най-често епидемиолози.

Най-напред е редно да се представи изследването на епидемиолога и един от ръководителите на Програмата по унищожение на едрата шарка (SEP)²⁰ в Световната здравна организация (СЗО) през 70-те и 80-те години на XX в., а именно д-р Доналд Хопкинс и неговата книга: *Князе и селяни. Едрата шарка в историята*²¹, публикувана в Чикаго през 1983 г. Изграждайки своя труд основно върху книгата на Кюблер и привеждайки в обращение много нови източници, Доналд Хопкинс разглежда историята на заразата от нейната поява до унищожението ѝ в края на 70-те години на XX в., в което той взема дейно участие. Книгата става изключително популярна и през 2002 г. претърпява второ издание. Доналд Хопкинс разглежда епидемията от вариола в Европа, настъпила след 1870 г., като не казва нищо ново и неизвестно, обяснявайки проблема като част от епидемиологичната картина през XIX в. Неговият труд обаче е сред най-ценните и добре осведомени панорамни проучвания за едрата шарка като цяло.

Малко по-подробно е изложението по въпроса в труда на Дж. Хейс *Епидемии и пандемии и тяхното значение за човешката история*²², макар че там отново епидемията е разгледана в контекста на щетите, които нанася в общоевропейски план. Главата, в която анализират тези въпроси, се базира изцяло на съчинението на Доналд Хопкинс от 1983 г. и на монографията на Паул Кюблер, цитирана по-горе. Не е обърнато внимание на документалните

---

²⁰ Smallpox Eradication Program.

²¹ Hopkins, D. Princes and Peasants: Smallpox in History. Chicago, 1983.

²² Hays, J. Epidemics and Pandemics and Their Impact on Human History. Santa Barbara, 2005.

източници и авторът се придържа строго към вече очерталите се виждания, цитирайки същите цифри и данни от споменатите автори.

Американският биолог Майкъл Олдстоун също маркира темата за едрата шарка и Френско-пруската война. В книгата си *Вируси, чуми и история*²³ той посвещава една глава на едрата шарка, като изложението ѝ е заимствано до голяма степен от книгата на Д. Хопкинс. Подобен е и трудът на Джон Аберт *Чумите в световната история*²⁴. Последният автор също използва здравия научен фундамент на Кюблер, Принцинг и Хопкинс. По този начин е маркиран проблемът и в енциклопедията за епидемиите в историята на Джордж Кон, претърпяла три издания от 1995 г. насам²⁵.

Важна за настоящото изследване обаче е статията на Андрю Рейнър и Матю Клиф за географското разпространение на едрата шарка вследствие на Френско-пруската война и най-вече на военнопленническите лагери²⁶. Акцентът, който двамата автори поставят, пада върху ролята на войната за разпространението на заразата в Европа, най-вече от затворническите лагери в Германия, които стават първите огнища на епидемията извън Франция.

Към прегледа на вече проученото по въпроса е редно да се прибавят и две публикации, които предоставят ценни статистически и медицински данни. Първата статия, публикувана през 1916 г., е дело на британския изследовател Дж. Никсън²⁷. С включените в нея многобройни таблици и диаграми тя е полезна като кратък справочник за редица процеси, развили се по време на Френско-пруската война. Втората статия е на Морис Кросланд и е озаглавена *Науката и Френско-пруската война*²⁸. В нея са представени по-важните научни постижения от периода на самата война, както и онези открития, които се прилагат за пръв път по време на конфликта. Отделено е внимание и на медицината от времето на войната, което прави статията наистина важна за разглежданата тук тема.

От значение е също и изследването на д-р Оскар Матцел, който обяснява приемането на закона за задължителното ваксиниране на цивилното население в Германия през 1874 г. със станалото по време на Френско-пруската

---

²³ **Oldstone**, M. *Viruses, Plagues and History*. New York, 2010.

²⁴ **Aberth**, J. *Plagues in World History*. Washington, 2011.

²⁵ **Kohn**, G. *Encyclopedia of Plague and Pestilence: From Ancient Times to the Present*. New York, 2008.

²⁶ **Raynor**, A., **Cliff**, M. The Geographical Transmission of Smallpox in the Franco-Prussian War: Prisoner of War Camps and Their Impact upon Epidemic Diffusion Processes in the Civil Settlement System of Prussia, 1870 – 71. // *Medical History*, 46, 2002, p. 241 – 264.

²⁷ **Nixon**, J. War and National Vital Statistical with a Special Reference to the Franco-Prussian War. // *Journal of the Royal Statistical Society*, Vol. 79, No 4 (Jul. 1916), p. 418 – 454.

²⁸ **Crosland**, M. Science and the Franco-Prussian War. // *Social Studies of Science*, Vol. 6, No 2 (May, 1976), p. 185 – 214.

война²⁹. Проследявайки разпространението на епидемията по време на и след конфликта, авторът намира пряка връзка между войната и медицинското законодателство в новосъздадената Германска империя. Данните на Матцел за Франция обаче са частични и непълни, като е обърнато внимание най-вече на цивилните жертви в Германия.

Както бе споменато в началото на историографския преглед, през 2011 г. френският философ и историк Жерар Жорлан публикува своята статия *Вариолата по време на войната от 1870 г.*³⁰, което е единственото историческо изследване на този проблем. Авторът на статията е специалист по история на науката, проявяващ особен интерес към медицината. Директор е на Института по национални исторически изследвания (*Centre national de la recherche scientifique*) и на Висшето училище за социални науки в Париж (*École des hautes études en sciences sociales*). Научните му интереси са в областта на медицинското и санитарното дело във Франция през XIX в., като има издадена монография, посветена на този проблем³¹.

Въпреки че статията е публикувана в медицинско списание, тя използва историческа методология, за да изследва проблема. Жорлан се базира върху кореспонденцията на известни личности – съвременници на събитията, които в писмата си пишат за случващото се по време на епидемията и нейното отражение върху Франция. Макар че авторът разглежда въпроса за това, как едрата шарка унищожава най-вече цивилното население, той не пропуска и да спомене: „Въпреки че нашите пушки „Шаспо“ компенсират техните оръдия „Круп“ в областта на въоръжението, пруската победа се дължи и на добрата здравна организация“³². Френският историк доизяснява: „Важно е да се отбележи, че за пръв път във военната история санитарно-здравните мерки на германците правят така, че загубите за тях на бойното поле да са по-високи от тези, причинени от болести“³³.

БОЛЕСТТА И ВАКСИНАЦИИТЕ ПРЕДИ ФРЕНСКО-ПРУСКАТА ВОЙНА (1870 – 1871)

Названието „едра шарка“, или *Variola Vera*, по-често срещано като *Variola major*, както е официалното название на болестта, произхожда от латинската дума *varus*, което означава възел. Едрата шарка е единственият вид шарка, проявил се в Европа до края на XIX в. По това време в Южна Африка е

²⁹ **Matzel**, O. Die Pocken im Deutsch-Französischen Krieg, 1870/71. Düsseldorf, 1977.

³⁰ **Jorland**, G. La Variole et la Guerre de 1870..., p. 25 – 30.

³¹ **Jorland**, G. Une société à soigner: Hygiène et salubrité publiques en France au XIXe siècle. Paris, 2010.

³² **Jorland**, G. La Variole et la Guerre de 1870..., p. 30.

³³ Ibid.

разпознат и друг вид шарка, т. нар. дребна шарка, или *Variola minor*, която по-късно се разпространява по всички континенти. За разлика от едрата шарка, дребната е смъртоносна само при един процент от случаите.

На първо място е редно да се отбележи, че едрата шарка представлява остро инфекциозно заболяване на човека, протичащо с тежки общи симптоми, характерна температура и специфичен изрив по кожата, оставящ неизлечими следи. Разпространението става предимно по въздушно-капков път, но е възможно вирусът да намери нови приемници и чрез дрехите на болен човек, както и чрез заразна храна или вода, макар и последният случай да е най-рядко срещан³⁴.

Може би най-опасната характеристика на заболяването се крие във високата степен на естествена възприемчивост. На практика, преди началото на масовите ваксинации през XIX в., „само тези са избегнали едрата шарка, които не са живели достатъчно дълго, за да я дочакат“³⁵. Друга особеност при едрата шарка е изключителната резистентност на вируса извън човешкото тяло, което помага на болестта да намира много лесно нови приемници. Изсушеният вирус от крустите по кожата може да преживее шест месеца при температура около 40 градуса по Целзий. Добре понася и замразяването, като при минус 5 – 7 градуса преживява повече от три месеца. Устойчивостта на вируса е висока и спрямо спирта и етера.

Важно, най-вече с оглед на разглежданата тема, е и друго специфично явление при едрата шарка, а именно, че вирусът има най-различни подвидове, които развиват съотв. и различни видове заболяемост и дават специфични симптоми при болния. Най-опасната едра шарка е т. нар. „черна“ шарка, или хомеорагична шарка, при която смъртността може да достигне до 40 – 45%³⁶. Преживелите тази форма на едра шарка много често ослепяват, възможни са тежки увреждания на вътрешните органи и почти винаги кожата на лицето и тялото е силно увредена. Изброените увреждания е възможно да настъпят и при по-леки форми на болестта, но това се случва по-рядко³⁷.

Вариолизацията е сред най-старите методи за защита от болестта едра шарка. Тъй като след заразяването с вируса и до днес няма ефективно лечение, единственото, което може да се направи за болния, е да се успокояват симптомите на заболяването. Затова борбата срещу едрата шарка става само чрез превенция от заболяването, която се изразява в изкуствено излагане на заразата с цел придобиване на имунитет. Така вариолизацията представлява много прост метод, при който човекът изкуствено се заразява с материали от болни от едра шарка, но такива, при които болестта протича с видимо по-леки

³⁴ Братованов, Д., Гъбев, Е., Кузмов, К. Епидемиология. София, 1978, с. 315 – 316.

³⁵ Пак там, с. 318.

³⁶ Hopkins, D. Princes and Peasants..., p. 4.

³⁷ Бойд, У. Основы иммунологии. Москва, 1969, с. 561 – 562.

симптоми. Това понякога допринася вариолизираният да се разболее също от лека форма на шарка и с това да придобие много силен имунитет спрямо заразата. Методът обаче твърде често причинява развитието на тежко заболяване, завършващо летално за вариолизирания, който от своя страна става също преносител на вируса. Въпреки това, тази практика често се прилага до появата през 1796 г. на ваксината срещу едра шарка³⁸.

Ваксинацията срещу *Variola major* се свързва с името на британския лекар и учен Едуард Дженър, който чрез серия от експерименти и дългогодишни наблюдения стига до заключението, че ако пациентът се зарази целенасочено с кравешка шарка³⁹, той боледува съвсем леко и придобива имунитет и срещу едрата шарка. Всъщност още като млад стажант Дженър започва да обмисля нещо, което чува от една селска млекарка. Жената твърди, че не се страхува от едрата шарка, тъй като вече е преболедувала от сипаницата. Кравешката шарка често се предава от вимето на кравата върху ръцете на доячката, като предизвиква обрив с пъпки, подобни на изривите от вариола, но много по-малко опасни. Това, че кравешката сипаница предпазва от *Variola major*, е известно на много от жителите на земеделския Глостършир, където Едуард Дженър работи като селски лекар. Той проучва проблема в продължение на близо двадесет години, като си води внимателни бележки за протичането на кравешката сипаница и едрата шарка⁴⁰. Така през май 1796 г. Дженър провежда прочутия си експеримент. Лекарят стига до заключението, че кравешката шарка е достатъчно сходна с едрата шарка, за да може организъмът да изгради имунитет и срещу двете заболявания. Британският лекар публикува откритието си, като въвежда термина „ваксинация“ от латинската дума за кравешка сипаница – „*vaccinia*“, или „*vacca*“, което на латински означава крава⁴¹.

Според Дженър възможен начин за ваксинация на повече хора е след като един пациент е заразен с кравешка шарка, той да зарази с нея други хора, като болестта трябва да се предава по кръвен път, най-често чрез отворени рани по ръцете на пациентите. За пръв път е открит начин, чрез който едрата шарка може да се победи. Откритието на Дженър придобива огромна популярност и се приема от преобладаващата част от учените в Европа по това време. Все пак ваксинацията от ръка на ръка крие много рискове от заразяване с други болести и през 1842 г. италианският лекар Пиетро Негри усъвършенства нов метод на ваксинация. Той предлага ползването на ваксина, получена чрез изкуствено заразяване със сипаница от скарифицираната кожа на телета или

---

³⁸ Fenner, F. et al. Smallpox and its Eradication. Geneva, 1988, p. 218.

³⁹ Болест, разпространена сред кравите, към която човекът е възприемчив, известна още и като „кравешка сипаница“.

⁴⁰ Спангенбърг, Р., Моуъър, Д. История на науката. Т. 1. София, 2007, с. 246 – 247.

⁴¹ Пак там.

крави. Този материал придобива типичните свойства на ваксина против едрата шарка и постепенно се налага като метод при ваксинацията.

Проблемите на ваксинациите са свързани най-вече с краткотрайния имунитет, който пациентът придобива след имунизирването. В случай, че човек преживее едрата шарка, без да е ваксиниран, той придобива защита за цял живот. Ваксинираните обаче ефективно са защитени от едрата шарка за период от около четири до осем години⁴². За защита от болестта е необходима повторна ваксинация, но тъй като това е много скъпо мероприятие за една страна, то се налага напълно в Европа и в САЩ чак към началото на ХХ в. Дори методът на Негри намира приложение сравнително бавно, тъй като предписаната от Дженър ваксинация от ръка на ръка е най-лесният начин за придобиване на имунитет и изисква много малко средства.

* * *

Няма изследовател, който да може да определи точно кога се появява едрата шарка и кога започва да изтребва, осакатява и обезобразява човечеството. Обикновено се приема, че тя постепенно еволюира от заболяване по одомашнените животни, с които човекът е в пряк контакт. Според Дж. Даймънд *Variola major* произлиза от кравешката сипаница⁴³. На практика обаче учените могат само да гадаят кога и от какъв вирус е произлязла заразата.

След спорадични прояви на едрата шарка през Средните векове, болестта постепенно се засилва и през XV в. е ендемична за по-голямата част от Европа и често се среща като типично детска болест в градовете. Въпреки това, няма данни заразата да е причинявала толкова тежки беди, колкото през XVII и XVIII в. С появата на сифилиса към края на XV в. във Франция той става известен като *la grosse vérole*, за да бъде различен от едрата шарка, която е прекръстена на *la petite vérole*⁴⁴. Англичаните, следвайки този пример, наричат едрата шарка, дотогава известна като *pox*, променяйки я на *Small pox*, а сифилисът получава наименованието *Great pox*⁴⁵.

През последните десетилетия на XVI в. разпространението на едра шарка в Европа се повишава чувствително. В началото на следващия век *Variola major* наследява чумата, проказата и сифилиса като най-масовата и страшна болест на континента. Тифът, дизентерията и чумата продължават да бъдат сред често срещаните убийци, но през XVII и XVIII в. едрата шарка е най-разпространеният. Така например, в края на 1612 г. херцогство Мантуа е раз-

---

⁴² **Jacobs, A.** et al. Immunity Conferred by Smallpox Vaccine. // *British Medical Journal*, Vol. 324, No 7346 (May 11, 2002), p. 1157.

⁴³ **Даймънд, Дж.** Пушки, вируси и стомана. София, 2006, с. 260.

⁴⁴ **Haas, J.** Epidemics and Pandemics..., p. 69.

⁴⁵ **Fenner, F.** et al. Smallpox and its Eradication, p. 229.

търсено от епидемия от едра шарка, като болестта убива Винченцо Гонзага, който три седмици по-рано е погребал единствения си син, починал от същата болест. Династическата криза на практика води до войната за наследството на Мантуа. През 1614 г. в Европа се разгръща огромна по своите мащаби пандемия, която обхваща Франция, Свещената Римска империя, голяма част от италианските държавици, Великобритания и Османската империя. С избухването на Тридесетгодишната война през 1618 г. едрата шарка присъства във всяка една от армиите, които кръстосват германските земи и сеят разруха сред населението. Тъй като, редом с вариолата, има данни и за множество други болести, които са епидемични по време на тази дълга война, не е известен точният брой на починалите единствено от едра шарка. Важно е обаче да се отбележи, че именно по това време едрата шарка е пренесена за пръв път в Русия. Това става около 1623 г. Тогава се появява първото писмено свидетелство за едра шарка в Москва. Вирусът стига до местните заселници в Сибир през 1630 г., като унищожава приблизително 92% от тамошното население⁴⁶. Към средата на века едрата шарка нанася тежък удар върху испанската династическа линия. През 1646 г. Балтазар Карлос, син на Фелипе IV и единствен негов наследник, умира от тежка форма на болестта. Годеницата на Балтазар се омъжва за краля, но детето, което ражда, съвсем не е наследникът, за когото Фелипе е мечтал. Карлос II, известен като *el Hechizado*, „управлява“ дълго, но с крайно негативни последици за Испания. Едрата шарка обаче далеч не се ограничава до кралския двор. През 1679 г. заразата опустошава Андалусия, като формата на едра шарка е толкова тежка, че почти всички заразени умират от болестта⁴⁷.

Във Франция *Variola major* също оставя своите следи през XVII в. През 1647 г. деветгодишният Луи XIV се разболява от жестоката болест, докато се намира във Фонтенбло. Въпреки обилното кръвопускане, предписано от лекарите на Луи, бъдещият абсолютен монарх се отървава само с няколко дребни белега. Доста по-висока цена плаща населението на Париж, което през зимата на 1666 г. е обхванато от голяма епидемия от същата болест.

Във Великобритания династията на Стюартите също дава много жертви на заразата. През 1660 г. принцеса Мери умира от болестта на 29-годишна възраст. Херцогът на Глостър – Хенри, умира от заразата през същата година. Такава съдба сполетява и Мери II, която умира през 1694 г., както и престононаследника Уилям, отново херцог на Глостър, който умира през 1700 г. През XVIII в. в историята на едрата шарка в Европа се забелязват две основни тенденции. От една страна, това е времето, в което някои държави, като Великобритания например, започват активно да прилагат първите превантивни мерки срещу заболяването. От друга страна, през осемнадесетото столетие

⁴⁶ Hopkins, D. Princes and Peasants..., p. 46.

⁴⁷ Ibid., p. 35.

Variola major погубва не само много обикновени хора, но и безпрецедентен брой европейски монарси. Откритието на д-р Дженър от края на века започва да се прилага чак в началото на XIX в. от ограничен брой държави.

След опустошителна епидемия от едра шарка в Исландия през 1707 – 1709 г. болестта, ендемична за всеки по-голям европейски град, започва своя страховит марш из кралските двореци на Стария континент. През 1711 г. вариолата погубва способния хабсбургски император Йосиф I. От същата болест през 1724 г. умира и кралят на Испания Луис I. Шест години по-късно в Русия умира цар Петър II, а през 1741 г. шведската кралица Улрика също става жертва на заразата. Същата съдба сполетява и Луи XV през 1774 г.⁴⁸ Много голям брой хора от средите на аристокрацията в Европа също намират смъртта си, заразявайки се с едра шарка, като по този начин болестта променя естественния ход при унаследяването в Хабсбургската монархия, в Испания, във Великобритания и във Франция.

Счита се, че през XVIII в. 35% от незрящите са загубили зрението си в резултат на боледуване от *Variola major*⁴⁹. Тази тенденция е най-осезателна в Централна Европа. Около 12% от хората с репродуктивни проблеми дължат своите увреждания на вариолата. Един съвременник пише, че белезите, които едрата шарка оставя върху лицата на жените, са „източник на постоянен поток от желаещи да станат монахини“, една съдба, която малко от тях са си представляли за себе си, преди коварната болест да ги обезобрази.

Големите жертви, които европейските държави дават вследствие на *Variola major*, стават причина за полагането на все повече усилия за откриването на лек срещу болестта. Тъй като опитите за намиране на лекарство се оказват напълно безрезултатни, единственото, което забелязват медиците от епохата, е, че боледувалите от едра шарка придобиват имунитет и никога повече не се заразяват с болестта. Но не професионалните лекари, а една английска дама е човекът, който прави пробив в западната медицина по отношение на едрата шарка. Лейди Мери Уъртли Монтегю, съпруга на кралския посланик в Константинопол, става известна в британските научни среди с писмата си, в които описва процедурата по инокулация, или вариолизация, на която става свидетел в столицата на Османската империя. Най-популярното писмо на английската благородничка е написаното през април 1717 г. и е адресирано до нейната приятелка в Лондон Сара Чизуел. „Едрата шарка – пише Мери Монтегю, – толкова фатална и често срещана сред нас, тук е напълно безопасна, поради изобретението *присаждане*.“⁵⁰ В останалата част от писмо-

⁴⁸ **Падовър**, С. Животът и смъртта на Луи XVI. София, 2007, с. 51 – 52.

⁴⁹ **Haas**, J. Epidemics and Pandemics..., p. 153.

⁵⁰ Лейди Монтегю има предвид метода вариолизация, изпълняван от знахарки срещу заплащане из цялата столица на Османската империя. Вж.: **Hopkins**, D. Princes and Peasants..., p. 47.

то до Сара Чизуел Мери описва най-подробно процеса на вариолизация, като дори споделя, че смята да направи същата процедура на сина си⁵¹.

Въпреки че Сара Чизуел умира от вируса през 1726 г., вариолизацията е добре приета във Великобритания. В Германия методът се налага към средата на века, докато във Франция той среща консервативния скептицизъм на Академията. Тенденцията Франция да изостава в научните постижения, свързани с борбата срещу едрата шарка, се запазва и през XIX в. Вариолизацията обаче не е ефективен метод за превенция на заболяването от вариола. Освен това на инокулация се подлагат само ограничени и най-вече образовани кръгове в Европа. Откриването на ваксината през 1796 г. дава нов, надежден и немного рискован начин за имунизация срещу едрата шарка. Откритието на Дженър обаче започва да играе роля в развитието на борбата срещу болестта чак през XIX в. От епидемиологична гледна точка XIX в. се характеризира най-вече с тежките прояви на „новата чума“ в Европа – холерата. Едрата шарка, изглежда, сякаш е в отстъпление. Все по-голям брой хора биват защитени посредством новите методи на вариолизация и ваксинация, като по този начин се нарушава сезонността на заболяването и се намалява честотата на епидемиите и броят на техните жертви.

Едрата шарка се проявява тежко през 1817 г. в Единбург, а пет години по-късно – в Милано. Тези епидемии се ограничават до пределите на посочените градове. Значително по-тежки са последиците от епидемията в Берлин през 1823 г., както и от взрива на заразата в Хамбург от 1824 г. Най-тежката пандемия от едра шарка в Европа преди 1870 г. е тази от 1837 – 1840 г. Тя засяга най-силно Великобритания, причинява също големи щети във Франция и Хабсбургската монархия, като стига чак до Османската империя. След 1840 г. настъпва период на затишие на *Variola major*, въпреки някои краткотрайни прояви. Това е времето, в което се подготвя сцената за една от най-тежките епидемии от едра шарка в историята.

По време на Кримската война холера и тиф измъчват френските войници в пределите на Османската империя, а те пренасят заболяването към Русия, с което негови жертви стават не само войниците на царя, но и съюзниците на Наполеон III – англичаните. Епидемия от едра шарка не се разразява, въпреки че има отделни случаи на смърт от болестта. Доста по-различна е картината в Америка, когато избухва Гражданската война. Прибързаната мобилизация и ненавременното ваксиниране на армиите води до тежки епидемични взривове на едра шарка⁵².

През 1859 г. във войната на Франция и Пиемонт срещу Австрия няма тежки случаи на епидемии, вероятно защото конфликтът не продължава дълго. Тиф, дизентерия и малария са най-често срещаните болести по това време, но

⁵¹ **Aberth**, J. *Plagues in World History*. Washington, 2011, p. 85.

⁵² **Prinz**, F. *Epidemics Resulting from Wars*, p. 179.

всички те вземат малък брой жертви. Едрата шарка не причинява значителни епидемии до 1870 г. През 1865 г. в Бавария *Variola Major* се засилва за около година, но през 1866 г. отново намалява драстично. Ваксините и мерките, които се вземат срещу едрата шарка от началото на XIX в., намаляват значително проявите на болестта в Европа. В същото време обаче успехите срещу заразата притъпяват бдителността на властите и населението, една тенденция, която се оказва пагубна за много европейци в началото на 70-те години на века.

Сериозна слабост на френската медицина през XIX в. е сферата на епидемиологията. Макар че френските лекари като цяло възприемат откритията в тази област, се забелязва тенденция на изоставане от най-новите медицински практики в борбата с епидемиите. През 1805 г. Наполеон Бонапарт е впечатлен от откритието на Едуард Дженър и от кореспонденцията между двамата личи, че френският държавник напълно разбира предимствата на една имунизирана армия, разглеждайки по навик всичко в контекста на войната. Ваксинациите за френската войска не закъсняват много, като редом с войниците са направени и първите ваксини на цивилни поданици на империята. Именно с краха на амбициозния корсиканец започва упадъкът в епидемиологията. Този процес се развива неравномерно, като се забелязват и години, в които френската медицина възвръща позиции в тази област.

През 1825 г. Франция е връхлетяна от сериозна епидемия от едра шарка. Макар тя да не е с размах на епидемиите от XVII и XVIII в., заразата със сигурност не е за подценяване. Точно това се случва обаче, като френските власти не вземат никакви мерки срещу *Variola major* и в края на 30-те години на XIX в. нова, по-тежка епидемия се разгаря в страната. Въпреки новия метод за ваксинация на Пиетро Негри от 1843 г., който предлага евтино, безопасно и ефективно предпазване на ваксинираните от заразата, френските власти не се възползват от това откритие чак до 60-те години, когато то тепърва започва да се прилага. Необяснимо е защо ваксинациите стават задължителни във Франция чак през 1902 г., докато Великобритания въвежда задължителни ваксинации още през 1853 г.

Ваксинациите във Франция в периода преди 1870 г. често се извършват с поредица от методологични грешки. Случаите на заразяване със сифилис вследствие на ваксинирането на големи групи хора с проби от един и същи човек са ежедневие. Това довежда до възникването на сериозна съпротива срещу ваксинациите и създаването на сдружения на антиваксинисти, които преекспонират вредите и опасностите от тази практика. Краткосрочният имунитет на ваксинираните е проблем, който става известен още в началото на века. Неговото решение се появява през 30-те години и се изразява в повторна ваксинация или реваксиниране. Методът, който е възприет в много европейски държави, не среща никаква приемственост във Франция, където дори първичната ваксинация е спорен въпрос за много от представителите на научните

среди и консервативната Академия. С такава медицинска и епидемиологична картина Франция навлиза в седмото десетилетие на XIX в.

Както би могло да се очаква, Немската медицинска школа не е организирана около един център, както френската се съсредоточава в Париж. Все пак важни средища са университетите в Берлин, Тюбинген и Мюнхен, като силно влияние върху развитието на медицината в немския свят оказва и Виенската школа. Тези центрове възникват също в резултат на преодоляването на консерватизма и догматизма на Късното средновековие и дават силен тласък в развитието и обогатяването на медицинската теория и практика.

Макар че научните постижения в германските държави като цяло бледнеят пред потенциала на Парижката медицинска школа, епидемиологията в Бавария и Прусия е на много по-високо научно равнище от това във Франция. Първата основна разлика е, че немските лекари са убедени във важността и значението на ваксините против едра шарка. Второто различие произлиза от факта, че немската медицина е възприела напълно метода на реваксинациите, който единствен може да осигури пожизнен имунитет. Това обаче не означава, че населението на германските държави масово се ваксинира. Ваксините и повторните ваксинации са предимно за благородниците и най-вече за армията. След като реваксинацията е открита като метод през 1829 г. във Вюртемберг, тя се налага в пруската армия още през 1833 – 1834 г.⁵³

Добрите резултати в областта на епидемиологията в Прусия през XIX в. са плод на добре научените уроци, които тежките епидемии от *Variola major* са дали на немското население. По време на сериозните взривове на заразата, които се наблюдават през 1766, 1786 и 1801 г., повече от 20% от всички смъртни случаи в Берлин са причинени от едра шарка. Преди появата на ваксинациите в Прусия всяка година от едра шарка умират около 40 хил. души⁵⁴.

Ваксинациите стават задължителни за всички жители на Хесен и Бавария през 1807 г., през 1811 г. тази практика е въведена в тогава немския Валдек, през 1815 г. ваксинациите стават задължителни за жителите на Баден, а три години по-късно – във Вюртемберг и Насау. През 1821 г. ХанOVER също възприема метода. В Прусия през 1810 г. е приет закон, според който при избухването на епидемия трябва да се ваксинира населението на засегнатия район. Тъй като последната мярка не е много надеждна, през 1835 г. в Берлин е учредена специална „санитарна полиция“, която е натоварена със задачата да следи за появата на епидемии от вариола и да ги елиминира чрез масови ваксинации⁵⁵.

⁵³ Hopkins, D. Princes and Peasants..., p. 88.

⁵⁴ Huerkamp, C. The History of Smallpox Vaccination in Germany: A First Step in the Medicalization of the General Public. // *Journal of Contemporary History*, Vol. 20, No 4, Medicine, History and Society (Oct., 1985), p. 621.

⁵⁵ Ibid., p. 624.

Друг закон от 30-те години в Прусия постановява, че лекарска професия могат да практикуват само онези, които имат диплома по медицина. По този начин се прекъсва разпространената практика бръснари и самозвани лечители да извършват манипулации върху пациенти. Така в Прусия здравеопазването се монополизира единствено от професионални лекари. До 50-те години близо 70% от населението на Прусия и другите германски държави е ваксинирано. През следващите десетилетия обаче тези проценти спадат рязко за цивилните, които отказват да ваксинират децата си поради това, че едрата шарка вече от много години не присъства в немските земи. Въпреки протестите на лекарите, тази тенденция се засилва, като в навечерието на Френско-пруската война едва 25% от цивилното население на бъдещата Германия е защитено от вариола⁵⁶.

ИЗБУХВАНЕТО НА ЕПИДЕМИЯТА ОТ ЕДРА ШАРКА ВЪВ ФРАНЦИЯ ПРЕЗ 1869 Г.

През XIX в. едрата шарка е постоянно ендемична за Париж, като най-ниските нива на заразата се наблюдават към средата на века, след което започва постепенно повишаване на заболяемостта. Това обаче е в рамките на нормалното за голям град като френската столица. Притеснително започва да става положението към 1865 г., когато годишно от заразата умират по около 700 парижани⁵⁷. Това ниво се задържа до края на 1869 г., а самата болест не се отличава с по-тежки симптоми и протича съвсем естествено. Каква е причината болестта да премине в настъпление и от ендемична в края на 1869 г. да стане епидемична към декември същата година? Единственото логично обяснение на такава промяна може да се търси в предположението, че в Париж се появява нова форма на едра шарка, която е по-тежка от вече ендемичната⁵⁸. За нейното разпространение способства много и студеното време, което принуждава повечето граждани да живеят и общуват в тесни и затворени пространства⁵⁹. Тази нова форма на болестта е вече споменатата „черна“, или

⁵⁶ Ibid., p. 626.

⁵⁷ **Delpech**, A. Rapport sur les faits de l'épidémie variolique observée à Paris depuis l'année 1865 jusqu'au 1er juillet 1870. – In: Annales d'hygiène publique et de médecine légale. T. 35, 1871.

⁵⁸ Твърдението, че епидемията от едра шарка в навечерието и по време на Френско-пруската война представлява от най-тежкия вид на заболяването, известно още като „черна“, или хомеорагична шарка, се появява още през 1870 г. В текста го наричаме предположение, защото съществува само един официален медицински документ от епохата, който да докаже, че шарката е била именно такава. Основните източници, които навеждат на мисълта, че тази шарка е хомеорагична, се съдържат най-вече в пресата от това време. Вж.: **Hopkins**, D. Princes and Peasants..., p. 88 – 90.

⁵⁹ **Nishiura**, H., **Kashiwagi**, T. Smallpox and Season: Reanalysis of Historical Data. То-kyo, 2009, p. 1 – 2.

хомеорагична шарка, която става моментално епидемична, а смъртните случаи от едра шарка нарастват 12 пъти за период от шест месеца⁶⁰.

Новата епидемия в Париж прави впечатление и на кореспондентите на британските медии във Франция. Още в началото на февруари 1870 г. един ирландски вестник публикува статия за различните болести в Париж и Франция, „сред които се откроява едрата шарка“⁶¹. Според текста в Париж върлуват много болести, като тиф, „болести на мозъка“, пневмония, но най-опасна е едрата шарка, която се „очаква да достигне пика си през март“⁶². Подчертава се също колко нездравословна е средата във френската столица, което се дължи не само на климата, но и на лошата санитарна политика и на ниската обществено-публична хигиена.

Но Париж не е единственото място, в което се разпространява едрата шарка до началото на февруари 1870 г. В споменатата по-горе статия се говори за това, че болестта е достигнала до департамента Рон и най-вече до град Лион, както и до Бордо⁶³. С други думи, към началото на февруари 1870 г. болестта с голяма скорост навлиза в редица населени места, макар все още да е предимно концентрирана в Париж. Информацията за епидемията преди избухването на войната се допълва от статията в британския вестник *Glasgow Herald*, озаглавена: „Едрата шарка във Франция“⁶⁴. „Що се отнася до санитарното положение в Париж през последните няколко седмици, сезонът е истинско изпитание за по-възрастните и слабите, като смъртността сред тези слоеве се е увеличила с една трета. Болки в гърдите, тиф и други епидемии са доста активни, но едрата шарка е тази, която напоследък опустошава най-много населението на Париж. Вместо нормалните шест до осем смъртни случая на седмица, сега за същия период от болестта умират 112 – 118 души. Д-р Кормак, английски лекар, практикуващ тук [в Париж], смята, че главната причина за високата смъртност се дължи на несъвършената система за ваксинации във Франция“⁶⁵.

Според този източник смъртността от едра шарка надвишава цели двадесет пъти обичайната за един голям град. Проблемите с ваксинирането във Франция излизат наяве и стават публични. Населението на Париж панически започва кампания по ваксиниране, в която не се спазват никакви правила за безопасност. От създадения хаос се възползват шарлатани и опортюнисти, недобросъвестни лекари, които искат бърза печалба. „Манията по ваксинирането срещу едра шарка в Париж е в такова състояние, че много лекари започнаха

⁶⁰ Delpech, A. Rapport..., p. 223.

⁶¹ The Diseases of France. // *Freeman's Journal and Daily Commercial Advertiser*, 2 February, 1870.

⁶² Ibid.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Small-Pox in France. Статията е цитирана дословно от лондонския *Morning Post*, като изследването не разполага с оригиналния текст.

⁶⁵ Smallpox in Paris. // *Glasgow Herald*, 21 Apr. 1870.

да откриват кабинети с приемно време само за ваксиниране срещу едра шарка, като тарифите започват от пет франка и стигат до двадесет⁶⁶, пише кореспондентът на *Glasgow Herald*⁶⁶. Освен че повечето ваксинации са извършени некачествено и не дават желанния резултат, вследствие на ваксиниране, без да е спазена санитарно-хигиенната процедура, се създават условия за развитието на много други заболявания, най-честото от които е сифилисът.

Френските вестници обаче приветстват масовите ваксинации. Те дори насърчават тази политика и съветват всички граждани при възможност да се ваксинират. Така например към средата на февруари *Le Petit Journal* съобщава, че „гражданите на Париж трябва да се ваксинират, а ваксинираните отдавна трябва да направят реваксинации“⁶⁷. Това, което казва френският вестник, разбира се, е вярно, но също така е важно да се спазва методологията на ваксиниране, за да има смисъл от тази мярка. За предприемането на подобни действия апелира и *Le Figaro*, който с притеснение отбелязва застрашителното повишаване на епидемичните нива и призовава към „най-висока бдителност“⁶⁸.

За това, че епидемията от вариола „продължава своя смъртоносен марш“, пише в началото на март вестник *Journal des débats politiques et littéraires*⁶⁹. Според статията в Париж на ден от болестта умират по четиринадесет души. Вестникът допълва, че предстои броят на засегнатите да се увеличи⁷⁰. Към март 1870 г. епидемията от „черна“ шарка вече е покорила Париж и големи части от Франция. Липсата на решителни и адекватни мерки за ваксиниране населението на страната способства единствено за утежняване на положението. Тежката форма на болестта, както се споменава по-горе, води до летален изход при един от всеки трима заболели. Налице е ситуация, която веща само беди на Франция.

В средата на април френският столичен вестник *La Presse* дава следната статистика в обичайната колонка „Новини на деня“: „В Париж за периода 3 – 9 април [...] 118 са починали от едра шарка, петима – от морбили, двама – от дизентерия, двама – от холера, един – от коремен тиф [...]“⁷¹. В статията се посочва и броят на починалите от други заболявания, но те не са епидемични. Очевидно е, че смъртните случаи от едра шарка надвишават в пъти всички останали болести, а присъствието на холерата, тифа и дизентерията е на ендемични равнища.

Заразата бързо си проправя път извън Париж, а темповете на разпространение на *Variola major* нарастват с всеки изминал месец. Това принуждава

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Paris. // *Le Petit Journal*, 18 févr., 1870, p. 2.

⁶⁸ Echos de Paris. // *Le Figaro*, 19 févr., 1870, p. 1 – 4.

⁶⁹ Faits Divers. // *Journal des débats politiques et littéraires*, 2 mars 1870, p. 2.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Nouvelles du Jour. // *La Presse*, 14 avril 1870, p. 2.

френските лекари да свикат конференция, която да „изследва и да се противопостави на болестта“⁷². По време на *Conférence médicale de Paris* се включват повече от двеста медици и епидемиолози, като четенията започват на 25 май и приключват чак на 29 юни. Някои от участниците смятат, че ваксините няма да помогнат в създалата се ситуация. Такова е мнението на д-р Амброаз Огюст Тардю, който предлага да се наблегне на профилактиката⁷³. Друг участник във форума, д-р Южен Дали, смята дезинфекцията за най-доброто средство срещу болестта⁷⁴. Въпреки тези погрешни схващания, надделява мнението на мнозинството да се действа за създаване на достатъчно ваксини за цялото население на Париж и големите градове. За малките населени места, в каквито живее по-голямата част от населението на Франция, не са предвидени активни мерки, тъй като в малките градове и селата епидемиите засягат по-слабо жителите и бързо изчезват.

Всички тези мерки обаче могат да бъдат приложени като превантивни, а не след като епидемията вече е в ход. Тромавата организация на конференцията на практика пречи да се вземат бързи и адекватни мерки, а проблемът очевидно е подценен. На научния форум са представени доклади за разпространението на епидемията в Париж, Брест, Бретан, Ла Рошел, Бордо, Аквитания, Марн, Лион и др.⁷⁵ На практика цялата страна е обхваната от „черна“ шарка⁷⁶. Страхът от заразата довежда до вземането на мерки в някои по-големи градове на Франция. В Париж, Лион, Страсбург и други по-големи населени места се провеждат масови ваксинации. Свидетелство за това намираме в писмата на Луи Пастър, който е разпределен да извършва ваксинациите в Страсбург. Пастър споделя с приятеля си Анри Сен-Клер как ваксините са некачествени, не стигат за всички и са почти безсмислени, след като вече „епидемията от вариола вилнее навсякъде“⁷⁷. В обзорна статия на парижкия вестник *Le Temps* от началото на юни 1870 г. е направено следното обобщение: „1870 г. е белязана от две големи бедствия. Едното е сушата, а другото е едрата шарка. Вариолата изтребва хората от края на миналата година“⁷⁸. Авторът на статията едва ли допуска, че е възможно положението да се влоши още повече. Няколко дни по-късно същият вестник съобщава за взрив на епидемията в Лимож, което

---

⁷² **Jorland**, G. La Variole et la Guerre de 1870..., p. 25.

⁷³ **Matzel**, O. Die Pocken im Deutsch-Französischen Krieg, 1870/71, S. 19.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Ibid., p. 26.

⁷⁶ **Prinzling**, F. Epidemics Resulting from Wars, p. 189 – 205.

⁷⁷ **Grasset**, B. Pasteur Correspondance, 1840 – 1895. Paris, 1946. Lettres de Pasteur à Henri Saint-Claire Deville des 8 et 12 juillet 1870. За преживяното от Луи Пастър по време на Френско-пруската война вж. още: **Валери-Радо**, Р. Животът на Луи Пастър. София, 1936, с. 334 – 401.

⁷⁸ Explorations à entreprendre. // *Le Temps*, 12 juin 1870, p. 3.

показва, че болестта се придвижва и на юг, след като северните части на страната са обхванати от епидемията от началото на годината⁷⁹.

Информация от съществено значение, отнасяща се до развитието на проблема с вариолата в периода преди избухването на войната, ни предоставя статия от френския вестник *Le Gaulois*. Въпросната статия не може да бъде открита заедно с останалите броеве на вестника, тъй като попада в безвъзвратно изчезналите броеве от 1 май до 8 юли на 1870 г. Материалът, който се разглежда тук, обаче е публикуван в британския *Glasgow Herald*⁸⁰.

В статията се акцентира върху това, че ваксините във Франция имат много съмнително действие⁸¹. „Повече от половината от населението на Париж е получило двете точки на рамото, но въпреки това през последната седмица цифрата на починалите от едра шарка е достигнала до страховитите 218 души. В тази бройка влизат случаите на починалите в болницата, които са една трета от всички починали от заразата. Колко ли пациенти с други оплаквания са приети в болницата и са починали там, заразени с вариола? Те са се разболели, без да могат да избегнат вируса. За да се прекрати тази порочна практика на заразяването на здрави пациенти с вариолата в болницата, д-р М. Юсо е предложил изграждането на пристройки към лечебните заведения, в които да се настанят болните от вариола. Тази мярка, която е продиктувана от най-елементарните хигиенни изисквания, е трябвало да бъде изпълнена много по-рано от администрацията на „Обществена подкрепа“, която е иначе толкова добре организирана в Париж, че е изненадващо как тези мерки не са взети по-рано. Докато протичат приготовленията по тези разумни мерки, нека видим какво се случи! Беше създаден план всички болни от едра шарка да бъдат настанени в старата болница на „Нелечимите“ на улица *Rue de Sèvres* в Париж. Концентрирането на такъв брой болни на едно място е неприемливо за гражданите от квартала, които фанатично подписват петиция, за да не се допусне такава мрачна „привилегия“ за жителите около болницата“⁸².

Болници и клинични отделения за „нелечими“ много скоро се появяват в цялата страна. Вестникът очевидно обвинява администрацията в Париж за бавните действия по поставянето на болните от шарка под карантина, което според изданието е довело до допълнително разпространение на заразата. Отново на преден план излиза подценяването на проблема и неразбирането му от страна на властите и населението. Липсват енергични действия за ограничаване на болестта, а когато все пак започват да се предприемат някакви мерки, вече е твърде късно.

---

⁷⁹ Faits Divers. // *Le Temps*, 16 juin 1870 p. 3.

⁸⁰ Smallpox in Paris. // *Glasgow Herald*, 2 June 1870.

⁸¹ Ibid.

⁸² Ibid.

От статията става ясно, че към началото на юни 1870 г. в Париж няма изградени отделения за болните от шарка. С некачествените ваксини е „защитено“ само половината от населението на града, не е създадена единна организирана система за борба с епидемията, липсват координация и план за действие на здравните власти. С много голяма доза убеденост може да се твърди, че положението извън френската столица не е по-различно, като се изключат единствено най-южните части на страната, до които болестта още не е достигнала. За разлика от тези области обаче, в северозападните части на Франция епидемията бушува с пълна сила. В писмо до племенницата си Каролин Гюстав Флобер пише: „Няма други новини, които да заслужават внимание, освен смъртта на камериерката мадам Юсо, починала за три дни от едра шарка“⁸³. По-късно писателят вижда основната причина за загубата на Франция така: „Не е изненада, че загубихме, ние не бяхме готови!“⁸⁴. Разбира се, Флобер има предвид готовността най-вече във военно отношение. Огромна роля за поражението на Франция изиграва обаче санитарно-медицинската готовност на пруската армия и липсата на такава у френската.

Отново през юни, приблизително един месец преди обявяването на мобилизацията и избухването на конфликта, в ежедневника *Freeman's Journal and Daily Commercial Advertiser* е публикуван един от най-интересните материали за периода преди 14 юли⁸⁵. Статията е озаглавена „Едрата шарка в Париж“, като се отличава с много подробно изложение и е особено важна от изследователска гледна точка. В публикацията се открояват четири основни акцента. На първо място се обръща внимание на постоянното и стабилно нарастване броя на смъртните случаи във френската столица и във Франция изобщо. Цифрите разкриват увеличение с около 30 – 35% на месец, което е повече от застрашително. Вторият момент е свързан с лошото качество на ваксините и ваксинациите. Въпреки това, лекарите във Франция твърдят, че ако ваксинациите са направени на всички граждани, дори и да са несъвършени, те биха оказали положително въздействие върху болните и биха могли да намалят смъртните случаи. За пример те сочат „безсилието на болестта към персонала на болниците, който е получил добре направени ваксинации“. Подчертава се и порочната практика при ваксинирането във Франция, която според автора е резултат от „станалата модерна напоследък технология на животинско ваксиниране“⁸⁶.

⁸³ Цит. по: **Jorland**, G. La Variole et la Guerre de 1870..., p. 25.

⁸⁴ *Ibid.*, p. 26.

⁸⁵ На тази знаменателна дата е обявена мобилизацията във Франция.

⁸⁶ The small-pox in Paris. // *Freeman's Journal and Daily Commercial Advertiser*, 8 June 1870. Под „животинско ваксиниране“ в статията се има предвид обикалянето на спекуланти из улиците на Париж с крава на кашка, която уж пренася сипаница. Срещу няколко франка се прави кръвна връзка между животното и „пациента“, като заразеният със сипаница трябва да придобие имунитет към вариолата. Така за кратко време могат да се ваксинират много хора, но резултатите са повече от съмнителни. Вж. приложение № 1.

Той посочва, че този метод, позволяващ развитието на всевъзможни други инфекции, „постига качествена ваксинация едва в 20 процента от случаите“⁸⁷. Статията допълва: „Животинската ваксинация масово се извършва от лица, които я третират като търговска спекулация и резултатите са показателни“⁸⁸.

Като трети акцент в статията се откроява констатацията, че „болестта е от невиджан досега тежък тип“⁸⁹. Смъртността на неваксинираните, лекувани в болница *St. Andre*, достига 66 процента. От болница *Cochin* се съобщава, че от притетите наскоро шестима пациенти всички са били с хомеорагична шарка и всички са починали. С притеснение се споменава, че „средната смъртност при най-тежките форми на едра шарка през вековете, когато тя е бушувала най-яростно, е достигала най-много до 35 процента“⁹⁰. Въпросът за тежката форма на едра шарка по време на тази епидемия е разгледан и по-горе, но е интересно да се проследи това, че тази тенденция не остава скрита за обществеността тогава. Важно е да се отбележи също, че според статията епидемията се смята за най-страшната, разразила се някога в историята, а все още става дума за месец юни 1870 г.

Притеснени от прехвърлянето на едрата шарка през Ламанша, „където двадесет години няма сериозни епидемии, а болестта е напълно заглъхнала в Шотландия и почти отсъства от Ирландия“⁹¹, авторите на статията предупреждават: „При първите признаци на повишаване на смъртните случаи в Англия трябва да се вземат незабавни мерки“⁹². Епидемията засяга тежко Великобритания към пролетта на 1871 г. и остава там до 1874 г., нанасяйки големи щети на населението в Лондон.

ВОЙНАТА

Мобилизацията във Франция, обявена от Наполеон III на знаковата за французите дата 14 юли, е ключовият момент за развитието на епидемията от вариола сред армията. Болестта присъства в редиците на френската войска още преди обявяването на мобилизацията. За това свидетелства директорът на болницата в Мец Южен Грелоа, който казва: „Преди началото на войната гарнизонът на Мец страдеше от много случаи на едра шарка и военната болница беше пълна със заразени с вариола“⁹⁰. В Лимож пък военният лекар Льоместр дава сведения, че месеци преди началото на войната в казармата има епидемия от едра шарка⁹¹. Френската армия е напълно неподготвена за

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ **Grellois**, E. Histoire médicale du blocus de Metz, p. 42.

⁹¹ **Lemaistre**, P. Rapport sur une épidémie de variole qui a régné en 1870 et en 1871, dans la commune de Limoges et tout le département de la Haute-Vienne. Limoges, 1873, p. 14 – 15.

предстоящото изпитание. Драмата се крие във факта, че войниците, на които Наполеон III разчита най-много в тази война, са ветераните от професионалната армия, но те всъщност са най-уязвими за епидемията. Наистина, Франция разполага с най-опитните войници в Европа по това време⁹². Офицерският състав може да се похвали с военнослужещи, участвали в кампании още от средата на 50-те години на века. Тези войници не са претърпявали поражение през цялата си кариера. Те обаче не са ваксинирани срещу едра шарка. Дори да има ваксинирани сред тях, ваксините биха въздействали, ако са съчетани с реваксинация, а както е посочено по-горе, този метод не се приема положително във Франция.

По-различно е положението с ваксините при новобранците. През 1869 г. постъпват около 125 хил. наборници, като 93% от тях са ваксинирани. Ваксинациите обаче са успешни само в половината от случаите⁹³. Това са много слаби резултати, но към 1870 г. поне около 40% от всички млади войници в активната армия⁹⁴ са защитени от вариола. При старите войници процентът на успешно ваксинираните срещу заразата е много по-малък. В сравнение с армията на Прусия, която е въвела задължителни ваксинации и реваксинации на всеки седем години за всички военнослужещи още от 30-те години на века, френската войска е поставена в неравностойно положение още преди началото на конфликта.

Мобилизацията започва във време, в което епидемията вече се е разпространила в по-голямата част от страната, засягайки на този етап най-вече цивилното население и гарнизонни войски на някои места. С началото на масовото придвижване на войници през градовете, които са сборни пунктове и разпределителни центрове, постепенно епидемията от цивилното население се разпространява и върху войската. Войниците от Централна и Южна Франция почти без изключение минават през Париж, за да достигнат до фронтовите позиции. Железопътният транспорт допълнително влошава епидемиологичната ситуация, благоприятствайки лесното разпространение на вариолата в тесните пространства на вагоните.

Основната причина за пагубната роля на мобилизацията върху развитието на епидемията се крие в характера на нейната организация. Тя не е координирана, отсъства ясна цел, която да определи векторно насочване на силите към определена точка, войниците и офицерите правят множество излишни маневри, цялата организация е тромава⁹⁵. Това забавяне е критично, защото

---

⁹² **Wawro**, G. *The Franco-Prussian War. The German Conquest of France in 1870 – 1871*. New York, 2003, p. 51 – 63.

⁹³ *Statistique médicale de l'armée pendant l'année 1869. // Journal officiel*, 16 sept. 1872, p. 6039 – 6040.

⁹⁴ Френската армия се състои от три звена: активна, резерв и мобилна гвардия.

⁹⁵ **Wawro**, G. *The Franco-Prussian War...*, p. 66 – 68.

колкото повече време минава, толкова повече епидемията разяжда френската войска. Липсата на ясен план в действията на Луи Наполеон вследствие на неадекватните съвети на стария и консервативен маршал Льобоф, който смята защитната стратегия за най-уместна, минава всяка възможност за успех, ако изобщо е имало такава.

Най-видните военни дейци на Франция – маршалите Мак Маон, Базен и Канробер, са сред най-изтъкнатите специалисти по военно дело на века. Всички те приветстват настъпателните действия, но междуличностните противоречия и интригите във висшия офицерски корпус създават ситуация, в която тяхната дума остава нечута, а и самите те, обидени на императора, отказват да проявят каквато и да е инициатива за настъпателни действия. По този начин за французите се затваря един жизненоважен времеви прозорец, в който епидемията от едра шарка би могла да не окаже влияние върху оперативните възможности на армията.

Така в Мец, Страсбург и Шалон се струпват трите армии, които трябва да водят войната срещу Прусия⁹⁶. Дефанзивният характер на военните действия на Франция допълнително стимулира разпространението на епидемията, което проличава най-ясно при обсадните действия по време на войната. На този ранен етап обаче епидемията е напълно пренебрегната от всички френски военачалници. Твърде често се приема за неоспорим факт твърдението, че немската мобилизация протича „брилянтно“⁹⁷, както се изразява лорд Монтгомъри, докато френската е абсолютно неуспешна. Вярно е, че за Франция, разчитаща на професионалната си армия, е особено важно да е по-инициативният участник във войната. Една бърза атака в посока към Рейн преди групирането на големи войскови единици от страна на Прусия и съюзниците ѝ би била от решаващо стратегическо значение. Слабата мобилизация на французите обаче не позволява подобно развитие на военните действия. Все пак трябва да се отбележи, че мобилизацията на Прусия и нейните съюзници също страда от много проблеми и координацията ѝ съвсем не е съвършена. На първо място фелдмаршал Молтке пуска в отпуск по-голямата част от висшите си офицери на 12 юли 1870 г. Заповедта е отменена след два дни, но това е достатъчно действията на германците съществено да се забавят⁹⁸.

Бавария провежда мобилизация, която изчерпва напълно физическите сили на войниците ѝ. За това свидетелства дневникът на редник Йозеф Крумпер, който разказва за мъчителен и зле организиран поход към Гермерсхайм. Според германския войник вследствие на дългото ходене „мъжете са измъчвани от жажда и мазоли“, а дъждът кара бойците винаги да спират и да се увиват в шинелите си, един цивилен навик, напълно чужд на френската професио-

⁹⁶ **Howard**, M. The Franco-Prussian War. London, 1961, p. 49.

⁹⁷ **Montgomery**, B. A Concise History of Warfare. London, 2000, p. 248.

⁹⁸ **Wawro**, G. The Franco-Prussian War... , p. 79 – 84.

нална армия⁹⁹. Баварските войски, които са разположени географски по-близо до границата с Франция от войските, пристигащи от Берлин, трябва да поемат първите удари на французите. Плановете, които баварското командване прави, са изградени върху карти с мащаб 1:250 000, които показват само главните пътища и по тях не би могло да се планира сериозно настъпление във Франция. Проблемът с липсата на подробни карти по време на Френско-пруската война се разглежда най-вече от позицията на неподготвеността на Франция, но е погрешно да се твърди, че такива проблеми напълно отсъстват в немските редици.

Железопътният транспорт, който е разглеждан като безспорно предимство за Пруссия и нейните съюзници, не може да обслужи всички германски войници. Освен това линиите никога не стигат точно до фронта, което се превръща в сериозен проблем с напредването на войските. От логистична гледна точка трудностите са свързани с хаоса, който се създава при превозването освен на войници и офицери, на провизии, оръжие и мунисии. Подобни трудности са налице и при двете страни, въпреки че във Франция организационните проблеми в транспорта действително са по-големи. В мобилизацията на Франция и Пруссия могат да се открият много слабости, които рядко са характерни само за едната страна. Това, което дава предимство на германската войска, изхожда от стратегическите предпоставки на плана на Молтке, който е насочен към струпването на войски в определена зона, събирането на критична маса войници и провеждането на офанзива срещу по-малоброен противник. В случай че врагът се укрепи, на помощ идва по-модерната немска артилерия, която трябва да разклати френските позиции, след което следва нова офанзива. В тактическо отношение Молтке залага на флангови атаки, които са благоприятствани от численото превъзходство на германците и са за предпочитане пред фронталните сражения поради наличието на по-добро стрелково оръжие и присъствието на *митрайозите* във френската армия¹⁰⁰. Като огромен неин недостатък, който се откроява още по време на мобилизацията и присъства неотлъчно до края на войната, се явява липсата на единомислие във френското Върховно командване. Ситуацията е усложнена драматично и от намесата на Луи Наполеон в делата на маршалите, което, вместо да канализира ясна стратегия и план за действие, допринася за допълнителното изостряне на межличностните противоречия в щаба на французите. Последното безспорно е предпоставка за поражение, но въпросът е дали може загубата на Франция да се обясни единствено с това.

---

⁹⁹ Ibid., p. 84.

¹⁰⁰ *Митрайозите*, или *Les Mitrailleuses*, представляват първите конструирани и използвани във война картечници. Вж.: Блек, Дж. Военното дело. София, 2010, с. 427 – 428. *Митрайозата* стреля със средно 125 изстрела в минута. Вж. приложение № 2.

Според пруския военен теоретик Карл фон Клаузевиц единствената емпирична стойност, която може без никакви уговорки да се припише на една войска, е нейната численост¹⁰¹. Макар че за историците точният брой на военнослужещите често да е обект на спорове, е редно да се съгласим с Клаузевиц, че числеността на една армия е единственото, което се поддава на изчисление и точна преценка. Нито бойният дух на войниците, нито мястото на сражението, още по-малко талантът на пълководците може да се измери с такава точност. От тази гледна точка най-напред се разглежда числеността на воюващите армии преди войната, един въпрос, който се оказва доста по-сложен, отколкото изглежда на пръв поглед. Основното затруднение произлиза от факта, че и до днес няма категорично и аргументирано мнение относно броя на мобилизираните френски войници. Единственото, което може да се твърди със сигурност, е, че френската армия отстъпва по численост на немската, като последната разполага с приблизително един милион войници¹⁰².

На тази страховита сила Франция противопоставя своята професионална армия от 400 хил. души, които във военно време трябва да се допълнят от мобилната гвардия, състояща се от наборници, преминали почти формално военно обучение¹⁰³. Обикновено се приема, че мобилната гвардия има числен състав от около 400 хил., но реално тази цифра е преувеличена и най-вероятно наборниците са около 300 – 350 хил. С развитието на военните действия Франция разчита и на слабо организирани, но сравнително ефективни действия от страна на народното опълчение, които се изразяват в провеждането на засади и партизански действия, дело най-вече на цивилни. Броят на участниците в тези действия е неизвестен, но при всички положения не е много голям и от съществено значение. От това може да се заключи, че обединените германски войски превъзхождат числено френските, но не и в съотношение две към едно, което според Клаузевиц е необходимо условие, за да има една

---

¹⁰¹ Клаузевиц, К. За войната. София, 2009, с. 186 – 187.

¹⁰² Пруската армия се състои от три основни групи. На първо място това са рекрутираните на задължителна военна служба, на практика на военно обучение в казармите, състояща се от 300 хил. души. В случай на война Прусия разчита още на резерв от 400 хил. военни, както и на т. нар. *Landwehr*, по-стари войници от запаса, които са 500 хил. на брой. Вж.: Wawro, G. The Franco-Prussian War..., p. 41.

¹⁰³ Числеността на френската армия е тема, която затруднява изследователите още от 80-те години на XIX в. Един от най-ранните трудове за войната, дело на Пиер Люокур, дава приблизителната численост на френската армия, равняваща се на 527 700 души, макар същият автор да заявява: „Не е възможно да се стигне до точното число на войската“. Вж.: Lehautcourt, P. Histoire de la Guerre de 1870 – 1871. Paris, 1901. Приблизителната цифра, предложена от Люокур, е доста далеч от реалната числена стойност на френската армия, която най-вероятно е била около 650 хил. войници и офицери.

армия решаващо предимство¹⁰⁴. Превъзходството е сериозно, но не толкова, че да не повлияят и други важни фактори.

Такъв фактор безспорно е въоръжението на армиите. Прусия разполага с по-модерна артилерия, въпреки че оръдията *Круп*, на които дължи своето превъзходство, са сравнително ограничени на брой, за разлика от огромното количество френски оръдия. Последните, макар и по-стари концептуално, стрелят на 30 процента по-къса дистанция от немските, което в никакъв случай не обезсмисля тяхната употреба. Като основно армейско звено пехотата има най-голямо значение за военното дело по това време. В тази област френското превъзходство е безспорно и категорично. То се дължи на няколко фактора, първият от които е опитът на войниците – ветерани, участвали в сражения от времето на Кримската война, мнозина сражавали се във войните на Наполеон III срещу Австрийската империя, герои от битките при Маджента и Солферино. Части от професионалната армия на Франция са воювали както в Северна Африка, така и в Новия свят, а също и в колониите на империята в Азия.

Освен че френските войници са по-опитни, по време на Френско-пруската война те разполагат с много по-съвършено въоръжение, именно пушката *Шаспо*. Тя превъзхожда немската *Дрейзе* във всяко отношение, като точност, скорострелност и далекобойност, като в същото време е по-лека и по-удобна за носене от войниците. Френското оръжие е много по-смъртоносно поради високата скорост на летящия проектил, който има силен шок ефект благодарение на големия калибър – 11 мм/0,433 cal. Това не пречи на добрата пробивна сила на куршума поради голямата му скорост. Кавалерията, армейско звено, което е повече традиция, отколкото ефикасен род войска, също се различава в двата враждуващи лагера. Предимството на немската кавалерия пред тази на французите се счита за безспорно, като военните историци и изследователи на конфликта са единодушни, че френската кавалерия разчита на тактики от времето на Наполеоновите войни¹⁰⁵, които към 60-те години на века вече са напълно неприложими. Най-показателен в това отношение е примерът с трагичния рейд на лорд Кардигън при Балаклава през 1854 г., при който старите смели атаки на кавалерийските части се оказват напълно неефективни при новите реалности на бойното поле.

Към времето на Френско-пруската война кавалерията може да служи ефективно само за разузнаване и много рядко за овладяване на артилерийски

---

¹⁰⁴ Клаузевиц, К. За войната, с. 186 – 189.

¹⁰⁵ Френските кавалерийски тактики от времето на Наполеон Бонапарт се състоят главно от разузнаване и дразнене на врага с лека кавалерия, най-вече хусари и драгуни и нанасяне на тежки удари по дезорганизиран противник чрез използването на тежката кавалерия, състояща се от кирасири и лансери. Кавалерията тогава играе важна роля при превземането на артилерийски позиции.

позиции. Фронталните атаки, агресивните и настъпателни рейдове като правило са белязани от неуспех, с много редки изключения. За кавалерията обаче е много трудно да се реформира и нейният социален състав допълнително стимулира тази пагубна за бойците на кон тенденция¹⁰⁶. От тази гледна точка пруското превъзходство в областта на кавалерията по никакъв начин не е решаващо не само за войната, но и в хода на сраженията не се оказва важно за която и да е по-значима битка.

Сравнявайки бойния дух на двете противопоставящи се армии, е много трудно да се стигне до заключение коя превъзхожда другата от гледна точка на тази характеристика. В историографията, посветена на войната от 1870 – 1871 г., обаче може да се забележи една донякъде погрешна тенденция, която определя френските войници като страхливи, немотивирани и недисциплинирани. Обратно на това, германците са описани като притежаващи превъзходен боен дух, отлична дисциплина и готовност за саможертва във всеки един момент. Вероятно пруската армия наистина разполага с такива смели и жертвоготовни войници. Пруският военен стратег и тактик, теоретик, и автор на трактати по военно дело Юстус Шайберт¹⁰⁷ обаче дава интересно свидетелство за бойния дух на французите по време на Френско-пруската война. Според него дългото време на служба в определено отношение е създало „блестящи екипи“, които чрез „отлична изобретателност продължават [битката] в тежки положения дори в моменти, в които се счита, че всичко е загубено“¹⁰⁸. Шайберт оценява високо способността на френските войници да бъдат търпеливи и да издържат на безкрайни страдания. За последното германският военен дава пример с обсадата на Мец. В заключение Шайберт твърди, че френските войници „могат да послужат като пример за много модерни армии“¹⁰⁹.

Въпреки че понякога са обект на несправедлива критика, френските войници не отстъпват по нищо на германските фронтовици по отношение на бойния дух, като в някои случаи смелостта им е в състояние да изненада дори и най-скептично настроените офицери. Противно на общоприетото мнение, френският войник не е капризен и бързо се адаптира към военнополовите условия. През 60-те години на XIX в. френските войници са пример за всяка

---

¹⁰⁶ **Wawro**, G. *The Franco-Prussian War...*, p. 66.

¹⁰⁷ Юстус Шайберт е сред най-влиятелните изследователи на военното дело през втората половина на XIX в. Изпратен като наблюдател от Генералния щаб в Берлин по време на Американската гражданска война, Шайберт описва подробно кампаниите, въоръжението, силите на воюващите и други аспекти на войната между Севера и Юга. По време на Френско-пруската война взема лично участие и десетина години по-късно пише едно от най-популярните съчинения, посветени на войната от 1870 – 1871 г. За труда му относно Американската гражданска война вж.: **Trautmann**, F. *A Prussian Observes the American Civil War: The Military Studies of Justus Scheibert*. Columbia, 2001.

¹⁰⁸ **Scheibert**, J. *Der Krieg von 1870 – 71*. Berlin, 1913, S. 18.

¹⁰⁹ *Ibid.*

европейска армия. Дори отвъд Океана, по време на Американската гражданска война, както Северът, така и Югът заимстват почти във всичко пример от французите, а униформите и на двата лагера са дори приблизително идентични с френските.

Преди избухването на войната през 1870 г. Франция е считана за фаворит в бъдещия конфликт. Европейските политически и военни анализатори очакват „новата Йена“, като почти всички считат, че победата над прусаците ще е бърза и съкрушителна. Това личи и от настроенията във Великобритания, която след обявяването на мобилизацията и на войната повече симпатизира на германците¹¹⁰. Това се наблюдава както в публикациите в британската преса, така и в изказванията на политическите дейци в Лондон¹¹¹.

В Австро-Унгария, в която на всеки ход на Наполеон III се гледа с голямо подозрение, колебанията през юли и август 1870 г. са насочени към това, кога ще е най-изгодно Хабсбургите да се присъединят към Франция, която със сигурност ще надделее във войната. Освен реванш за поражението от 1866 г., Австро-Унгария търси и промяна на лидерството по отношение на германския обединителен процес, което след Садова е в ръцете на Вилхелм I и Бисмарк.

Наскоро обединената Италия също би могла да спечели от една победоносна война, което би консолидирало и централизирало властта на Виторио Емануеле II. Италианците се надяват да изтъргуват евентуален съюз с Франция срещу Прусия в замяна на по-благогласно отношение на Наполеон III по болезнения въпрос за статута на град Рим. До договорки не се стига единствено поради проявената недалновидност от страна на френските управляващи, които са убедени, че няма да се налага да правят компромиси заради слаб враг като Бисмарк.

Тази арогантност не се дължи единствено на самочувствието на Франция, градящо се върху спомена за изхода от конфликтите с прусаците в миналото. Наполеон III е уверяван от своите маршали, че Франция ще победи Прусия за няколко седмици, а на 15 юли маршал Льобов заявява възторжено пред *Corps législatif*: „Ние сме готови и архи готови“¹¹². Възниква въпросът възможно ли е цялото това самочувствие на Франция да е напълно безпочвено. Ако френската войска е толкова зле организирана, слабо координирана и неумело командвана, това трябва да направи впечатление поне на опитните военни и на критичната френска преса. Пруското военно разузнаване отчита слабостите на французите, но докладите от Военното министерство в Берлин винаги са единодушни по отношение на един въпрос. Френските войници са добре въоръжени, стрелят много точно по време на ученията и се радват на блестящ боен дух. Докладите относно *митрайозите* всяват панически страх

¹¹⁰ Гаврилов, Б. С желязо и кръв..., с. 144 – 149.

¹¹¹ Пак там.

¹¹² Jorland, G. La Variole et la Guerre de 1870..., p. 2.

сред пруския генералитет, който няма никакъв отговор на това, как би се противодействало на такова оръжие.

На 30 юли 1870 г. Военното министерство, и по-точно Отделът по военна медицина със седалище в Берлин, издава заповед, с която призовава към „внимание и предпазливост“ по отношение на санитарната дейност на армията¹¹³. Отделът по военна медицина предлага редица мерки и напътствия, които да благоприятстват по-добрата хигиена сред войниците. Заповедта следва да се изпълнява от всички военнослужещи, а със съблюдаването ѝ са натоварени военнополовите лекари. В документа не се споменава нищо за епидемични заболявания, още по-малко за едра шарка. Това показва, че към тази дата епидемията от едра шарка във Франция все още не се взема под внимание и най-вероятно не се отчита като фактор от Берлин. Това се дължи и на факта, че немското командване и разузнаване вярва, че френските войници са ваксинирани срещу вариола и епидемията няма да се прехвърли от цивилното население върху войската¹¹⁴.

Възможностите на френската армия всъщност проличават още в първите сражения на Френско-пруската война. При Висамбур, където се разиграва „дебютът“ на войната от 1870 – 1871 г., се наблюдава много висока ефективност от страна на френските войници. Въпреки че пруските и баварските части извършват по този начин пробив на френската граница, гарнизонът на Висамбур дава сериозен отпор с осемте хиляди бойци, с които разполага. Те защитават града от настъпващата осемдесетхилядна Трета армия, разполагаща с артилерийски части с най-модерните немски оръдия и предвождана от кронпринца Фридрих Вилхелм. На 4 август 1870 г., изненадани от германското нахлуване, войниците от градчето Висамбур набързо организират съпротивителните сили, знаейки, че противникът ги превъзхожда десетократно, а освен това разполага и с по-далекобойна артилерия, която обстрелва града, без да е застрашена от френски огън поради по-късия обхват на оръдията на защитниците. В същото време маршал Мак Маон се намира прекалено далече, за да е в състояние да окаже помощ на гарнизона, но френският план, наблягащ на защитни действия, неминуемо предвижда „жертването“ на погранични населени места, тъй като не е ясно откъде ще дойде пробивът на противника.

Гарнизонът във Висамбур постига забележителен успех срещу армията на кронпринц Фридрих Вилхелм. На първо място французите нанасят огромни поражения на настъпващите немски войски. С по-добрите пушки и ня-

---

¹¹³ SBUDHIKGF/MT: A. S. B., 1885, S. 105.

¹¹⁴ Ibid. От документите по-нататък личи, че до самия край на войната немското командване така и не разбира колко малко френски войници са ваксинирани против едра шарка. Макар и да е ясно, че във Франция бушува вариола сред цивилните, никой в Берлин не допуска, че армията може да бъде оставена без ваксини, и то в такива мащаби.

колко *митрайози* французите успяват да убият около 3500 баварци и прусаци, ранявайки още много от настъпващите към града войници. Под снарядите на немската артилерия, обсипваща града с огън и шрапнели, френските бойци се изтеглят точно преди да бъдат обкръжени от германците, давайки около хиляда жертви, най-вече покосени от артилерията на противника. Офицер от баварската пехота казва след битката: „Малко са ранените от *митрайозата*. Уцели ли те, мъртъв си“¹¹⁵.

Сражението при Висамбур представлява стратегически успех на Прусия, защото по този начин тя си осигурява нахлуването във Франция. На тактическо ниво обаче прусаци не успяват да избегнат сериозни загуби в човешка сила. Далекобойността на оръдията дава голямо предимство в обсадните действия, но без сухопътно настъпление на пехотата и жертване на големи маси хора е невъзможно превземането на укрепени позиции. С други думи, тактическото предимство на пруската артилерия играе важна роля при обсадите, но не и решаваща. В крайна сметка острието на немската атака изпитва много тежки затруднения срещу малочислен гарнизон в зле укрепен град. Тази тенденция обаче не се запазва дълго. Във Висамбур едрата шарка не е успяла все още да разяде войската, макар в болницата на градчето прусаци да откриват и малко отделение за болни от вариола. В тази гранична територия на страната болестта все още е в предепидемичен стадий, без да повлияе значително на френските гарнизони.

Сравнително по подобен начин се развива вторият пробив на пруската армия на френска територия. Това става при Спишерен, където на 6 август 1870 г. френският гарнизон нанася тежки загуби на врага и се изтегля. Малка част от защитниците на позицията са заловени от ротите на Хановерската армия, която е натоварена със задачата да щурмува укреплението. И в това сражение немците дават повече жертви от французите, като този път те са малко повече от 5 хил. убити и ранени. Така самото навлизане на обединените германски войски във Франция е постигнато с цената на около десет хиляди жертви.

В битките при Висамбур и Спишерен германското командване показва, че е готово да жертва сериозни маси хора в името на постигането на стратегическите си цели, факт, който не отговаря на общоприетото схващане за ефективното използване на войниците от страна на германците и за пилесците военните си ресурси французи. В тези първи сражения за всеки мъртъв, ранен или пленен френски войник немската армия дава по две жертви. Макар и притеснен, маршал Базен, който пръв от висшето командване научава за пробива при Спишерен, си дава сметка, че защитната стратегия има своите предимства. На практика тя е добър вариант в момент, в който германската армия превъзхожда френската по численост. Тази изчаквателна и защитна стратегия обаче не може да проработи, когато заразата дебне в гръб френските войници.

¹¹⁵ Wawro, G. The Franco-Prussian War..., p. 99.

Времето започва сигурно и безкомпромисно да работи в полза на настъпващите германски войски, факт, на който никой от френското командване не обръща внимание. Първите тактически успехи на французите обаче са доказателство, че докато все още епидемията не се е разпространила сред цялата армия, тя не отстъпва на немската до такава степен, че да даде възможност за бърза и безпрепятствена победа на обединените германски военни сили. Германското командване научава за епидемията от едра шарка сред френската войска на 9 – 10 август 1870 г. Информацията не идва от стотиците немски шпиони, с които Франция е наводнена още от края на 60-те години, а става известна от наблюденията на първите заловени френски войници (Приложение № 3). Според британския кореспондент на *Times*, който е свидетел на пристигането на военнопленниците във Франкфурт, „откриването на едра шарка сред турците¹¹⁶ създаде една неприятна сензация“¹¹⁷.

Сензацийата за фелдмаршал Молтке и останалите пруски висши офицери обаче най-вероятно е добре дошла, особено като се има предвид, че отлично ваксинираните германски войници са предпазени от болестта. Документите дават отговор на въпроса дали пруското командване е знаело за размерите на епидемията преди 10 август или дори преди началото на войната. Със сигурност и Молтке, а и Бисмарк са били наясно с това, че във Франция има епидемия още от началото на годината, тъй като тази информация е достъпна посредством пресата. За да бъдат предпазени немските войници от епидемия, на 4 август 1870 г.¹¹⁸ Военното министерство в Берлин издава заповед за реваксинация на военнослужещите. В нея са дадени наставленията на д-р Мюлер, който завежда щаба по ваксинациите към Отдела по военна медицина. На същата дата излиза и второ постановление от министерството към полевите лекари, което определя като задължителна проверката на реваксинациите. Медицинските екипи трябва да определят намясто дали всеки войник е успешно ваксиниран и ако се появят съмнения, необходимо е процедурата да се повтори отново¹¹⁹.

От тези документи става ясно, че към 4 август германското командване прави всичко възможно да подsigури срещу вариолата и последния неваксиниран войник. В този смисъл Военното министерство, и по-точно Отделът по военна медицина, се отнася много предпазливо към информацията за наличието на епидемия във Франция. Това е от огромно значение за по-нататъшното развитие на войната. В документите обаче не се споменава нищо за болни от шарка френски войници, а според медико-санитарните наставления на д-р Мюлер опасността идва от цивилното население. Косвено доказателство за това, че

---

¹¹⁶ „Турци“ наричат войниците от френските колонии в Африка.

¹¹⁷ The War. // *The Belfast News-Letter*, 17 Aug. 1870.

¹¹⁸ SBUDHIKGF/MT: A. S. B., 1885, S. 109.

¹¹⁹ Ibid.

германците не подозират за епидемията сред френските войници, може да бъде и фактът, че чак след приемането на първите военнопленници на германска земя, които видимо боледуват от вариола, са взети мерки за ваксинирането на населението в близост до военнопленническите лагери. Този пропуск струва много скъпо на десетки хиляди германски цивилни. Междувременно пред обединените германски сили на дневен ред стои въпросът за продължаването на пробива в посока към Париж. Главната цел изглежда много далеч и на този етап нито Франция, нито Прусия са направили решаващи тактически грешки. И двете страни все още не се радват на успех, който сериозно да наклони везните в полза на някоя от тях. След Висамбур и Спишерен Молтке е доволен от пробива срещу първите френски гарнизони. Уверен в бъдещия успех, той насочва Втора армия така, че да лиши маршал Базен от възможността за отстъпление на запад или сливане с другите френски части на северозапад в посока Седан.

Към 14 август натискът на генерал Щаймнец към позицията на Базен в Мец става по-интензивен, което принуждава френския маршал да търси обединение със силите на Мак Маон в посока на запад към Вердюн. Отстъплението на Рейнската армия на Базен става повод за прибързана атака от страна на генерал Алфенслебен, командир на Трети корпус, част от Втора армия на принц Фридрих Вилхелм. Вярвайки, че френското отстъпление вече е достигнало с авангарда си до Вердюн, Алфенслебен хвърля всичките си сили в нещо, за което вярва, че ще има по-скоро характер на преследване. Оказва се обаче, че се натъква на цялата армия под командването на Базен, която съвсем не отстъпва толкова много, колкото докладват германските съгледвачи. Състоялата се на 16 август битка при малкото селце Марс ла Тур е сред най-неуспешните и слаби в тактическо отношение сражения за Прусия в цялата война¹²⁰.

Освен че се натъкват изненадващо на големи и добре групирани френски сили, агресивните и настъпателни действия на прусците са усложнени многократно от по-далекобойните *Шапно* и значителния брой *митрайози*. Огромните загуби карат Алфенслебен да прекрати кръвопролитната атака, която очевидно не води до желания резултат. На този етап Базен е изправен пред избора дали да продължи към Вердюн, което вече е доста рисковано, или да се опита да си възвърне контрола върху Мец, като се укрепи добре на тази позиция. Придобил увереност след успешното отблъскване на неприятеля на 16 август, Базен продължава към Гравелот, селце на седем километра от Мец¹²¹.

На 18 август прусците, командвани този път лично от Молтке, предприемат масирана атака срещу френските позиции при Гравелот. С повече време за подготовка, изкопаване на окопи и прокараване на комуникационни връзки, отбраната на Базен е блестящо организирана. Особено ожесточена е атаката на прусците срещу позицията при Сен Приват, която се защитава

¹²⁰ **Montgomery**, В. A Concise History of Warfare, p. 249.

¹²¹ **Месинджър**, Ч. Войните, които промениха света. София, 2010, с. 201 – 202.

от французите до смрачаване, след което защитниците се оттеглят в Мец. На левия фланг положението на германците е още по-тежко, като Молтке е заплашен за момент от контраатака. Загубата на Сен Приват принуждава Базен да се оттегли в Мец, за да запази предимството си от нанасянето на по-големи поражения върху пруската армия. Равносметката от сражението в цифри е 5 хил. убити германци срещу 1200 убити французи. При ранените прусаците са 15 хил., докато французите наброяват 6 хил. Постигнатото предимство в този сблъсък на човешка сила е още по-голямо достижение за Базен, като се има предвид, че по време на сражението нападателят отново разполага с почти два пъти по-многоброен състав¹²².

Изтласкването на Базен в Мец представлява стратегически успех за Пруссия, плод на две кръвопролитни сражения и огромни човешки жертви. Укрепен в града на река Мозел, френският маршал подготвя войската за отбрана, която продължава чак до 27 октомври 1870 г. В Седан обаче Мак Маон, придружен от самия Наполеон III, се изправя пред много по-големи затруднения. Безспорно битката при Седан е сред най-важните сражения по време на Френско-пруската война, а ролята на френската загуба е ключова за изхода от войната. Освен че 120-те хил. войници под командването на Мак Маон са ръководени неефективно, важна причина за ниския боен дух и отслабването на Шалонската армия е наличието на вариола сред бойците. Това е благоприятствано от редица фактори, най-важният от които е, че армията, разположена при Седан, е съставена от най-разнородни части, много голям процент от които са мобилна гвардия и значителен брой бойци от колонии, а те, както става ясно, са сред най-уязвимите групи спрямо заразата.

Източниците за здравословното състояние на Шалонската армия са много малко, повечето са косвени, но дори и те са достатъчни, за да се изгради представа за това, каква роля играе едрата шарка в командваните от Мак Маон военни сили при Седан. Със сигурност *Variola major* присъства в тази армия от момента на нейното създаване през август 1870 г., тъй като в самия Седан върлува епидемия от седмици. Освен това гарнизонът там влиза в контакт с останките от Рейнската армия, които не са блокирани в Мец, за да се образува тази нова и съставена от най-различни части войска.

Тежкото санитарно положение в Седан се дължи основно на едрата шарка, но също така и на дългите и изтощителни маневри на Шалонската армия. Това прави отслабените организми на френските войници още по-лесна плячка за вируса. Военната болница в Седан има изградено отделение за болни от шарка, което, както всички подобни отделения, е място за дочакване на смъртта. Така например, неваксинираният лекар – доброволец от Великобритания, д-р Дейвис¹²³, става жертва на заразата в този град. Според сведенията

¹²² Chandler, D. A Guide to the Battlefields of Europe. London, 1998, p. 102 – 105.

¹²³ Pearson, E., MacLaughlin, L. Our Adventures during the War of 1870. London, 2003,

дошлият с хуманитарна мисия британец се разболява и умира от вариола, като се заразява единствено „минавайки покрай клинично отделение за болни от едра шарка“¹²⁴.

Два дни след самата битка при Седан и ден след капитулацията на Шалонската армия германските офицери и полеви лекари веднага забелязват големия брой болни от шарка сред френските войници. Реакцията на Отдела по военна медицина към Министерството на войната е незабавна. Още на 3 септември 1870 г. от Берлин е издадена заповед за „моментална реваксинация“ поради факта, че „сред френските военнопленници се срещат много смъртни случаи от едра шарка“¹²⁵. От документа става ясно още, че отделенията за болни от шарка, които немците наричат *Pocken-Lazarett*, предизвикват неприятни вълнения сред полевите медицински екипи, които заварват болестта в нейния епидемичен пик. Огромно впечатление прави използването на термина „реваксинация“ в заповедта, която трябва да се приложи моментално спрямо военнопленниците. Тук отново става ясно, че немските власти и Отделът по военна медицина към Военното министерство в Берлин не могат да допуснат, че френската войска е изцяло неваксинирана. На практика „реваксинацията“ за огромната част от пленените бойци се оказва първата ваксинация срещу вируса изобщо, а други, които са били ваксинирани с некачествени ваксини, получават ефективна защита едва след като престават да играят роля във военните действия.

Немският изследовател Паул Кюблер също дава информация за едрата шарка в Седан, като подчертава, че изтеглилите се десет хиляди войници¹²⁶ от града пренасят болестта чак до Белгия и Нидерландия¹²⁷. Епидемията от вариола в Белгия, която е внесена именно от тези избягали войници от Седан, причинява смъртта на 33 500 души в периода 1870 – 1872 г., след което заразата затихва¹²⁸. Кюблер изтъква, че военнопленниците от Седан, които са преместени в лагери в Германия, са сред най-сериозно засегнатите от заразата и са основните преносители на едрата шарка в Германия¹²⁹.

Важен източник за санитарните условия на войниците от Шалонската армия е интервюто на американския лекар Мариън Симс, хирург в полевата болница в Седан. В подробния разказ на д-р Симс, направен най-напред за *New York Times*, а по-късно публикуван в лондонския *Reynold's Newspaper*, може да се открие много информация за състоянието на френските войници

р. 134.

¹²⁴ The War Correspondence of the Daily news, 1870. London, 1871, p. 433.

¹²⁵ SBUDHIKGF/MT: A. S. B., 1885, S. 112.

¹²⁶ **Prinzing**, F. Epidemics Resulting from Wars, p. 273.

¹²⁷ **Kübler**, P. Geschichte der Pocken und der Impfung, S. 288.

¹²⁸ **Jorland**, G. La Variole et la Guerre de 1870... , p. 29 – 30.

¹²⁹ **Kübler**, P. Geschichte der Pocken und der Impfung, S. 292 – 293.

в дните преди 2 септември 1870 г. Макар че американският хирург се спира най-вече на раните, причинени от огнестрелни оръжия, Мариън Симс прави заключение в отговорите на журналистическите въпроси, че френските войници „най-много измират от болести и глад“¹³⁰.

РАЗГРОМЪТ

Въпреки двата плахи опита на маршал Базен да пробие немската блокада при Мец в края на август 1870 г., Рейнската армия остава под обсада в града до 27 октомври 1870 г. По този начин се създават отлични условия епидемията да се развие до чудовищни размери и на практика да унищожи голяма част от войниците, без изобщо да се стигне до сражение. На 1 септември 1870 г. Военномедицинският отдел в Берлин публикува препоръка към „военните лекари от Първа, Втора и Трета армия“¹³¹. „След тукашните новини – се отбелязва в документа – за избухването на инфекциозни заболявания в Мец трябва да се подходи предпазливо, тъй като колкото повече се стои в огражденията, толкова повече се повишава интензитетът на болестта за всички в околността. Проблемната зона се уголеми, което ще заплаши много гарнизона на крепостта, както и ще изложи [френските] войски на огромен риск.“¹³²

Епидемиологичната ситуация в Мец е повече от тревожна много преди началото на септември 1870 г., което с оглед на продължилата повече от два месеца обсада се оказва катастрофално за здравето на хиляди войници от Рейнската армия. Лекарят в Мец – Южен Грелоа, който твърди, както се споменава по-горе, че „преди началото на войната гарнизонът на Мец страдеше от много случаи на едра шарка и военната болница беше пълна със заразени с вариола“, дава следното описание на гарнизонните войски към месец септември: „Те бяха скупчени около стените на града, държейки се едвам на крака, отчаяни от ежедневното увеличаване на броя на жертвите от едра шарка“¹³³.

Тук е моментът да се обърне специално внимание на единствения официален документ, в който се споменава тежката форма на шарка и който е най-сериозното и медицински издържано доказателство от епохата, свидетелстващо, че болестта е хомеорагична, или „черна“. Става дума за доклад, публикуван от баварското Министерство на търговията, в който се твърди, че вследствие на епидемията от „хомеорагична шарка“ следва железопътният транспорт да се използва много внимателно и да се извършва дезинфекция, която да обезпечава хигиената и да предпазва от застрашителното настъпле-

¹³⁰ The War between France and Prussia. // *Reynold's Newspaper*, 4 December, 1870.

¹³¹ SBUDHIKGF/MT: A. S. B., 1885, S. 101.

¹³² Ibid.

¹³³ **Grellois**, E. Histoire médicale du blocus de Metz, p. 42.

ние на болестта¹³⁴. Докладът на тази баварска институция е с дата 16 септември 1870 г., а на 19-и с. м. текстът е поместен и в уведомителна записка на Отдела по военна медицина в Берлин. Данните, с които разполагаме, показват, че след окончателното затваряне на войските от армията, ръководена от маршал Базен, в Мец, епидемичното положение рязко се влошава. Смъртността сред войниците нараства осем пъти между август 1870 г. и септември с. г.¹³⁵ През октомври заболяемостта допълнително се увеличава спрямо тази от септември с около 25%¹³⁶. Много болни от шарка обаче изобщо не влизат в медицинската статистика, гаснейки и изчезвайки без следа из укритията на бомбардирания от оръдията *Круп* град. Така например, при предаването на Мец на 27 октомври 1870 г. германците откриват укрити в тютюневата фабрика в града около 200 болни от шарка¹³⁷.

На 26 септември 1870 г. Министерството на вътрешните работи в Берлин пуска в ход „санитарната полиция“, учредена със закона от 1835 г., разгледан по-горе. Главният лекар по ваксинациите д-р Райтер трябва да проведе „ваксинация и реваксинация“ сред френските военнопленници поради „голямото засилване на заразата“¹³⁸. Тази задача трябва да се извърши от т. нар. *Impf-Polizei*¹³⁹, които са на служба към Вътрешното министерство и работят независимо от Медицинския отдел на Военното министерство. Целта на тези служители не е насочена толкова към предпазването на самите френски войници, а по-скоро се търси защитата на немското население в близост до военнопленническите лагери. Едно от средствата за това е елиминирането на вариолата сред първопричинителите на епидемията. Въпреки всички тези мерки, заразата си проправя път до германските земи именно чрез пленените френски войници. По същото време, когато обсадените войници в Мец страдат от епидемията, малкият гарнизон на Лангър също става нейна жертва. Родното градче на Дьони Дидро разполага със сериозна фортификация от характерния за Вобан архитектурен тип, но това не може да предпази войниците от шарката. Данните сочат, че там от вариола се разболяват 2334 войници¹⁴⁰. Значителна част от тях умират вследствие на болестта.

Подобни точни данни не съществуват за Мец, но ако пропорцията между числеността на войската и заболяемостта е същата като при Лангър, то в Мец броят на заболелите от шарка войници е около 28 700. По този начин голяма част от армията на маршал Базен на практика е небоеспособна. Наред

---

¹³⁴ SBUDHIKGF/MT: A. S. B., 1885, S. 107.

¹³⁵ **Prinzing**, F. Epidemics Resulting from Wars, p. 203.

¹³⁶ Ibid.

¹³⁷ Ibid.

¹³⁸ SBUDHIKGF/MT: A. S. B., 1885, S. 113.

¹³⁹ Буквално „ваксиниращи полиция“.

¹⁴⁰ **Prinzing**, F. Epidemics Resulting from Wars, p. 205.

с наличните тиф и дизентерия, войниците от „армията на Мец“, както те самите иронично я наричат, не са способни да водят активни военни действия и донякъде пасивността на Базен, за която по-късно е обвиняван, е обяснима. Френският военачалник просто не разполага със сто и осемдесет хиляди войници, както изглежда по документи, а с много по-малко.

Сред най-важните документи, разкриващи ролята на епидемията от едра шарка в Мец, е една заповед от Отдела по военна медицина в Берлин от 9 ноември 1870 г. В краткия текст на тази заповед се набляга на факта, че е постъпила нова тревожна информация за „увеличаващия се брой на заболелите от шарка“ в Мец и че военното ръководство трябва да вземе спешни мерки. От една страна, следва да се извършва строг санитарен контрол при транспорта на военнопленници. От друга – в самия град се предвижда провеждането на масова кампания по реваксинация¹⁴¹. По този начин се потвърждава за пореден път тежкото епидемиологично състояние на обсадените войници.

* * *

На практика обсадата на френската столица започва около година след началото на епидемията. След блокирането на Базен в Мец и победата над Мак Маон при Седан германската армия може свободно да се отправи към Париж. Обсадата ефективно започва на 19 септември 1870 г. Войната се развива по начина, по който Молтке се надява, но от медицинска гледна точка огромният брой френски военнопленници се явява сериозна заплаха за здравето на цивилното немско население. Лагерите в Северна Германия, Саксония, Бавария, Вюртемберг и Баден¹⁴² са пълни с войници, болни от шарка, а заразата бързо си проправя път към населението в Германия.

При създалата се ситуация Военното министерство в Берлин публикува директива № 20066 от 2 ноември 1870 г., която, след дълго въстъпление, описващо опасността от транспортирането на огромни маси военнопленници, се спира на няколко много важни за темата проблема. На първо място е потърсен отговор на въпроса: Защо изобщо френските войници страдат от шарка, докато немските не боледуват от нея?¹⁴³ Според германските епидемиолози методът за ваксинация на французите е погрешен и води до крайно незадоволителни резултати. Френските ваксини са неефикасни¹⁴⁴. Възможността част от френската войска да е изцяло оставена без ваксини срещу вариола вече не

---

¹⁴¹ SBUDNIKGF/MT: A. S. B., 1885, S. 112.

¹⁴² Там са разположени най-големите военнопленнически лагери.

¹⁴³ SBUDNIKGF/MT: A. S. B., 1885, S. 114 – 115. За цялата война броят на немските войници, починали от едра шарка, възлиза на 279 души. Вж.: **Jorland**, G. La Variole et la Guerre de 1870..., p. 27 – 28.

¹⁴⁴ Ibid.

се изключва от немските учени и е разглеждана като възможна причина за заболяемостта.

По-интересното обаче в този документ е това, че той дава ценна информация за една голяма част от френската армия. Според текста „почти всички турци имаха вариола“¹⁴⁵. Това явление е обяснено с факта, че никой не би желал да извършва ваксинация „от ръка на ръка“, както е разпространеният метод във Франция, с представител на колониалните бойци. Въпреки че изследването не разполага с доказателства за това, изглежда по-логично високата заболяемост сред африканските войници да се дължи до голяма степен на факта, че в малките изолирани селища, от които произхождат повечето от тях, едрата шарка е много голяма рядкост. Това прави тези хора генетично много по-възприемчиви и уязвими спрямо болестта. Огромната част от етническите французи в армията също нямат никакви ваксини, но една част от тях, особено онези, израснали в големите градове, може да са преболедували от вариола като деца, други биха могли да имат генетична резистентност към вируса, а трети, разбира се, да са уязвими също като „турците“.

Важно е да се отбележи, че числеността на войниците от африкански произход на френска служба е много голяма. Например контингентът от Алжир наброява девет хиляди души. Войниците от Сенегал, макар да не е известен точният им брой, очевидно също не са малко, тъй като части от сенегалски „турци“ присъстват в гарнизоните на редица градове. Големият брой на военнопленниците, заразени от шарка обаче, е проблем, на който германските власти не могат да намерят ефективно решение. Въпреки това, опитите в тази насока са многобройни. На 12 ноември 1870 г. Военното министерство взема много важно решение, макар и доста закъсняло. Предвижда се „нов ред на формиране на лагерите за болни, в които да има специални отделения за болни от шарка“¹⁴⁶. Всъщност тук за пръв път може да се отчете, че френските медици са изпреварили немските, създавайки отделения за болни от шарка месеци, преди това да бъде сторено от германските им колеги. В Париж големият брой на заболели от шарка обаче не е възможно да бъде поет от малките отделения към болниците, поради което болница *Bicêtre*, може би по-популярна с някогашния скандален престой на маркиз Дьо Сад в нея, се превръща в медицински център, предназначен само за засегнатите от *Variola major* пациенти.

Рязкото засилване на разпространението на болестта сред гарнизона на Париж, състоящ се от 250 хил. войници, се дължи основно на факта, че през септември във френската столица е приета новосформирана част от мобилна-

---

¹⁴⁵ Ibid. Под „турци“ тук отново се разбират всички войници от френските колонии в Африка. Такива по време на Френско-пруската война има от Алжир, Мароко, Тунис и Сенегал.

¹⁴⁶ SBUDHIKGF/MT: A. S. B., 1885, S. 103.

та гвардия¹⁴⁷. Поради липсата на време никой не се и опитва да ваксинира новобранците и болестта пламва с нова сила сред цялата войска. Данните за това колко са починалите от болестта войници са най-различни, но варират от 1600 до 8068 души¹⁴⁸. Трябва да се спомене, че всеки автор, който по един или друг начин борави с тези цифри, прави уговорката, че смъртните случаи вероятно са много повече, но за това няма документирана информация¹⁴⁹. Тези данни са само за периода на обсадата. Не съществува информация колко от оцелелите от болестта са с трайни увреждания, нито колко е общият брой на инфектираните. Последното може само да се предполага, но е повече от ясно, че много голяма част от гарнизона е била небоеспособна вследствие на вариолата.

Санитарният хаос с военнопленниците в Германия се задълбочава, за което говори паметна бележка на пруското Военно министерство от 16 януари 1871 г.: „[...] въпреки всички превантивни мерки по отношение на евакуираните болни от шарка, има разпространение на болестта към цивилното население, най-вече около големите военнопленнически лагери [...]“¹⁵⁰. Тежко е положението в Майнц, Ерфурт, Магдебург и Найсе. Констатира се особено увеличаване на разпространението на заболяването при военнопленниците от Мец. Налагат се много стриктни мерки за дезинфекция на транспортните средства, ползвани за превоз на военнопленниците, предвижда се провеждането на мероприятия по поставянето под карантина и много други мерки, но духът от бутилката е пуснат.

Причините „Железният“ канцлер да е против превземането на вражеската столица са чудесно обобщени от Фридрих фон Холщайн. Той твърди, че „Бисмарк не желае да се нахлува в Париж, тъй като едно триумфално влизане във френската столица би допринесло за усложняването на международната обстановка. С постигнатите военни цели и без да се влиза в Париж, Бисмарк не желае риска от още жертви и засилване на антигерманските настроения в другите европейски страни“¹⁵¹. В основата на решението на обединителя на Германия обаче стои и фактът, че нови 250 хил. военнопленници, много от които болни от шарка, няма как да бъдат транспортирани до Германия, не и след последните доклади за избухналата сред цивилното немско население епидемия. Това е фактор, с който държавник от ранга на Бисмарк не би могъл да не се съобрази (Приложение № 4).

Последното се потвърждава и от една заповед на Генералния щаб, по това време разположен във Версай, от 25 януари 1871 г. до военния министър. В заповедта изрично се казва, че в много от големите военнопленнически лаге-

¹⁴⁷ **Prinzling**, F. *Epidemics Resulting from Wars*, p. 203.

¹⁴⁸ *Ibid.*, p. 202 – 320.

¹⁴⁹ *Ibid.*

¹⁵⁰ SBUDHIKGF/MT: A. S. B., 1885, S. 102.

¹⁵¹ **Rich**, N., **Fisher**, M. *The Holstein Papers...*, p. 82.

ри (в Майнц, Ерфурт, Магдебург и Найсе) броят на заболелите от едра шарка е толкова голям, че болестта, „въпреки всички мерки“, достига до цивилното население¹⁵². При тези обстоятелства се счита за най-разумно болните от шарка или „подозрително“ изглеждащите военнопленници изобщо да не се изпращат в Германия, а да остават във Франция в т. нар. *Pockenlazaretten*. За пореден път се обръща внимание на железопътния транспорт като фактор при пренасянето на болестта¹⁵³. Гарнизонът на Париж страда едновременно с гражданите, които не са избягали преди обсадата. В таблицата по-долу могат да се видят по-точни данни за развитието на болестта по месеци от началото на епидемията.

Таблица на развитието на епидемията в Париж¹⁵⁴

Месец	Смъртни случая
Октомври (1869 г.)	39
Ноември	93
Декември	119
Януари (1870 г.)	174
Февруари	293
Март	406
Април	561
Май	796
Юни	914
Юли	1072
Август	713
Септември	700
Октомври	1361
Ноември	1722
Декември	1837
Януари (1871 г.)	1503
Февруари	763
Март	230
Общо	13296

Към края на 1870 г. епидемиологичната ситуация във Франция е драматична. Това личи най-добре от следната карта (Приложение № 5). Макар за голяма част от департаментите да липсват данни, от картата става ясно, че няма регион в страната, до който *Variola major* да не е достигнала. Особено тежко е положението в Орлеан, сцена на трагични събития, на които тук се обръща по-специално внимание. Армията на Лоара, която е последната надежда за обрат във войната срещу Германия, е най-силно засегната от епидемията.

¹⁵² SBUDHIKGF/MT: A. S. B., 1885, S. 103.

¹⁵³ Ibid.

¹⁵⁴ **Prinzling**, F. Epidemics Resulting from Wars, p. 202.

Едрата шарка бушува във военните поделения на юг от Париж още преди началото на войната. При сформирването на армията на Лоара през октомври 1870 г. под личното ръководство на Леон Гамбета е създадена опасна спойка от войници, които са много лесна потенциална жертва на епидемията. Военният състав е от доброволци, мобилна гвардия и известен брой войници от колониите. Никой от тези воюващи не е ваксиниран. Най-голямата беда обаче не идва толкова от африканските батальони, а отново се оказва, че мобилната гвардия е тази, която в най-голяма степен е виновна за лесното разпространяване на заразата сред огромната част от армията.

Армията на Лоара е съставена от войскови части, които не са участвали в ранните фази на войната и много доброволци и войници от мобилната гвардия идват най-вече от райони на юг от Орлеан. До тези южни части на страната войната не успява да достигне, но не и болестта. Така например на 14 септември 1870 г. в казармата на градчето Алби, част от департамент Тарн, един войник от мобилната гвардия умира от вариола в тамошната болница. Заразата се разпространява в цялата казарма и достига своя връх през януари 1871 г.¹⁵⁵

С други думи, един войник от мобилната гвардия може да зарази както близките си, така и други войници. Същият сценарий се разиграва в казарменото поделение на Авиньон, като болестта бушува от септември 1870 г. до април 1871 г., а половината смъртни случаи се дължат на едра шарка¹⁵⁶. В Лимож, където е разположен ариегардът на армията на Лоара, едрата шарка достига своя пик през януари 1871 г. и налага настаняването на много войници по болници или освобождаването им като инвалиди¹⁵⁷. Луи Пастьор, който по това време е бежанец в Арбоа, пише в началото на 1871 г. до своя приятел Раулин: „Едрата шарка всява ужасен хаос“¹⁵⁸. Косвено доказателство за тежкото епидемично положение в армията на Лоара е паметната бележка от 16 януари 1871 г. на Отдела по военна медицина в Берлин, в която се посочва, че голяма част от пристигналите 1700 военнопленници от същата армия са болни от вариола, а „заразата се разраства от ден на ден“¹⁵⁹. Според Фридрих Принцинг, Орлеан е сред най-големите огнища на епидемията и това се отнася не само за армията в региона, но и за цивилното население¹⁶⁰.

Ужасяващите гледки на агонизиращите войници в отделенията за болни от шарка в цяла Франция са описани в дневниците и писмата до близките на много от германските военносслужещи, които, навлизайки все по-навътре

---

¹⁵⁵ **Lalagade**, P. La vaccine et la petite vérole dans le département du Tarn en 1870 et 1871. Albi, 1872, p. 13 – 14.

¹⁵⁶ **Jorland**, G. La Variole et la Guerre de 1870..., p. 26 – 27.

¹⁵⁷ Ibid.

¹⁵⁸ **Grasset**, B. Lettre de Pasteur à Raulin du 19 janvier 1871.

¹⁵⁹ SBUDHIKGF/MT: A. S. B., 1885, S. 102.

¹⁶⁰ **Prinzing**, F. Epidemics Resulting from Wars, p. 205.

в страната, стават свидетели на последиците от епидемията. В едно такова писмо германски войник описва впечатленията си така: „Както виждаш, аз съм още тук [във Франция]. Утре сутринта ще си тръгваме и нашето приключение е към своя край. Навсякъде линейки и военнополови болници, най-вече *Pockenlazaretten*, това не е много весело“¹⁶¹.

В Ниор мобилната гвардия пренася епидемията през септември 1870 г. Градът се превръща в регионален център на вариолата, която се разпространява и върху околните населени места¹⁶². Масово присъствие на болестта се наблюдава и в департамент Финистер, където е регистриран най-големият брой жертви сред цивилното население, около 20 хил.¹⁶³ Въпреки че германските войници са добре защитени от вируса, особено след заповедта за реваксинация на целия военен състав от 4 август 1870 г., спомената по-горе, на 10 януари 1871 г. Военното министерство издава нова заповед за реваксинация. Изключително ниският брой на германските жертви от заразата показва колко ползотворни са резултатите от тази заповед. За пореден път Отделът по военна медицина в Берлин показва с действията си, че няма намерение да остави нещата на случайността дори в момент, когато войната вече е спечелена и основните цели на Прусия, сега Германия, са постигнати. В периода на войната нито едно от правителствата във Франция не прави усилие да проведе масови ваксинации сред войската.

Резултатите от различията в двете санитарни политики се изразяват в това, че по време на Френско-пруската война Франция губи 23 469 войници вследствие на вариолата, а общият брой на заразените е около 200 хил.¹⁶⁴ Това е почти толкова, колкото германците губят в преки сражения (28 282 души). Данните за жертвите сред френските войници са изнесени за пръв път на международния статистически конгрес, проведен през 1872 г. в Санкт Петербург¹⁶⁵. В научната литература не съществуват противоречия относно броя на жертвите на епидемията, макар че Фридрих Принцинг прави едно важно уточнение. Според него 23 469 са регистрираните войници, починали от шарка, но никой не може да каже колко са онези, които са починали при военни действия, докато се намират в първите стадии на болестта¹⁶⁶. Сигурно е също и че много случаи на едра шарка в армията изобщо не са регистрирани и не влизат в никаква статистика.

---

¹⁶¹ **Kretschman**, H., **Braun**, L. *Kriegsbriefe aus den Jahren 1870 – 1871*. Berlin, 1911, S. 307.

¹⁶² **Jorland**, G. *La Variole et la Guerre de 1870...*, p. 27.

¹⁶³ **Chauffard**, H. *Rapport sur les épidémies pour les années 1869–70 présenté à l'Académie de médecine*. – In: *Mémoires de l'Académie de médecine*. Paris, 1873, p. 162.

¹⁶⁴ **Jorland**, G. *La Variole et la Guerre de 1870...*, p. 26.

¹⁶⁵ *Ibid.*

¹⁶⁶ **Prinzing**, F. *Epidemics Resulting from Wars*, p. 208.

Цифрите за френските загуби от вариола, посочени по-горе, са оспорени само веднъж – на конференция на противници на ваксинирането в Англия през 1883 г. Противниците на метода на д-р Едуард Дженър изтъкват, без наличието на каквито и да е аргументи, че правителствата лъжат за френските жертви от вариола по време на войната от 1870 – 1871 г., защото така аргументират въвеждането на задължителните ваксини за населението¹⁶⁷. На тези критики защитникът на ваксините, лондонският медик д-р Тилениъс, отговаря със следното: „Аргументите на антиваксинистите са много необосновани, след като броят на починалите от вариола немски войници, сравнен с колосалната смъртност от едра шарка във френската армия, е 261 срещу почти 24 хил. смъртни случая в зле ваксинираната френска войска. Онези, които не са убедени от такова доказателство за важноста на ваксините, няма да се убедят от каквото и да е друго“¹⁶⁸.

От значение е също да се отбележи, че посоченият брой на загинали от едра шарка френски войници не се отнася до загиналите от вариола военнопленници в Германия. Нещо повече, невъзможно е да се определи колко са онези, които пренасят шарката в Германия, докато болестта е в инкубационен период¹⁶⁹. Според статистика, съдържаща се в германските документи, броят на починалите военнопленници е две хиляди души от около 14 хил. пациенти – цифра, която изглежда силно подценена, като се има предвид, че общият брой на военнопленниците е малко повече от 370 хил.¹⁷⁰ На 5 март 1871 г. британската кралица Виктория пише в своя дневник: „... едрата шарка е толкова страшна“, коментира емоционално тя и изразява недоумение от антиваксинистите, които насърчават „населението на много места да е неразумно по отношение на ваксинацията. Трудно е да се намерят болници за тези случаи [заболелите от шарка]“¹⁷¹.

Няма данни за това, колко точно са заболелите от вариола от състава на армията на Лоара. Най-вероятно заразата е обхванала между десет и двадесет процента от военнослужещите там. Постигнала някои краткотрайни и скъпоплатени с човешки жертви успехи, армията на Лоара претърпява разгром. За това развитие на нещата сериозно влияние оказва и епидемията, която през цялото време разяжда вътрешно войската. Едрата шарка може и да не е сред най-важните причини за краха на последните опити за обрат във войната, който армията на Лоара трябва да донесе, но не е и сред най-маловажните.

---

¹⁶⁷ Великобритания е въвела задължителни ваксинации преди войната между Франция и Прусия, а Франция изобщо не въвежда ваксинациите преди 1903 г. Вж.: **White, W.** *Sir Lyon Playfair*. London, 1884.

¹⁶⁸ *Ibid.*

¹⁶⁹ *Idid.*

¹⁷⁰ *Ibid.*

¹⁷¹ *Queen Victoria's Journals*. 5 March 1871. Vol. 60, p. 50. (Princess Beatrice's copies.)

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В резултат от големите миграции на хора, най-вече военнопленници, но също и големи групи военнослужещи по време на Френско-пруската война, епидемията от едра шарка достига до Белгия и Нидерландия, Швейцария и Италия и, разбира се, до Германия, която е най-тежко засегнатата от заразата страна. Д-р Доналд Хопкинс дори изказва мнението, че германското цивилно население е пострадало толкова много от вариолата, внесена от френските военнопленници, че „Бисмарк би се позачудил кой в действителност е спечелил войната“¹⁷². Бисмарк е съвсем наясно кой е победителят във войната, а думите на Хопкинс нямат основание от историческа гледна точка. Въпреки това обаче, Германия плаща доста висока цена за тази победа. Показателно е, че през 1874 г. в цялата империя са приети чрез законодателна инициатива на група берлински епидемиолози задължителни ваксинации за цялото население.

Пандемията от едра шарка в Европа, разпространена благодарение на военния конфликт, бушува в периода 1870 – 1875 г., помитайки 500 хил. души и увреждайки трайно здравето на неизвестен брой хора. Това е и последната голяма пандемия от вариола на Стария континент. *Variola major* е премахната окончателно в края на 70-те години на XX в., което прави тази болест единственото заболяване в човешката история, което е напълно ликвидирано. Днес, няколко десетилетия по-късно, в общества, които не ползват ваксини срещу едра шарка от поколения, възможността за повторна поява на тази болест поражда огромна тревога в някои научни среди. От гледна точка на днешните комуникации, гъстотата на населението и липсата на имунитет у всеки индивид, избухването на подобна епидемия би могло да има катастрофални последици за човечеството. Поради тази причина е много важно да се припомнят уроците от историята на тази болест, победата над която е платена с безброй жертви и безкрайни и неуморни научни усилия.

В това отношение епидемията по време на Френско-пруската война е един от най-красноречивите примери. Той показва, че подценяването на тази болест може да доведе до крайно негативни последици. Превъзходството на Прусия в хода на войната е може би най-значимо в областта на военната медицина, а не толкова по отношение на въоръжението, числеността и качествата на командния състав. В началото на войната, когато епидемията още не е обхванала цялата френска армия, всяко напредване на германските сили на френска земя е съпътствано от много немски жертви и се характеризира с добри и организирани френски отстъпления. С напредването на епидемията стават факт и първите сериозни успехи на германците при Седан и Мец. Във финалната фаза на войната опитите за обрат са компрометирани до голяма

---

¹⁷² Hopkins, D. Princes and Peasants..., p. 89.

степен и от тежкото положение на войската, тъй като големи нейни групи са жертви на заразата.

С други думи, отбранителната стратегия на маршал Лъбоф би сработила единствено ако войската не страда от ефектите на епидемията. Всяка друга епидемична болест не би могла за толкова кратко време да обхване цялата армия. Тифът и дизентерията, които също се срещат по време на войната, не оказват съществено влияние върху военните действия, защото, докато се разпространят по-сериозно, войната вече е приключила. Тази разлика се дължи на една от характеристиките на вариолата, а именно изключително лесното ѝ и бързо разпространяване сред неваксинираните хора.

Когато Франция се изправя срещу Германия в Първата световна война, за целия период на конфликта във френската армия има само 26 случая на заболели от едра шарка. Според епидемиолозите, ако едрата шарка се бе проявила през Голямата война с епидемичния мащаб от времето на Френско-пруската война, то заразата би обхванала около 1 млн. и 200 хил. френски войници, от които поне 200 хил. щяха да са смъртни случаи. Това е избегнато единствено благодарение на въведените през 1902 г. задължителни ваксинации и реваксинации за цялото население¹⁷³.

В хода на войната от 1870 – 1871 г. обаче на преден план стои най-вече неадекватната реакция на френските власти, които не правят сериозни опити да ограничат епидемията нито сред цивилните, нито в редиците на войската. Напълно различен подход в това отношение се наблюдава у германците, които, макар и отлично подготвени още преди конфликта, издават две поредни заповеди за реваксинация на всички военнослужещи по време на сблъсък – една през август 1870 г. и една през януари 1871 г. На практика поставянето под карантина е единствената мярка за борба с болестта, която френските лекари прилагат. От тази гледна точка обобщението относно ужасите на войната, направено от Емил Зола в романа *Разгром*, изглежда най-подходящият завършек на настоящото изследване: „Най-лошото от всичко беше отделението на обречените, в което бяха разпределени всички заболели от дизентерия, тиф и едра шарка. Имаше много случаи на черна шарка. Те [войниците] се мятаха, викаха в непрекъснато бълнуване, надигаха се в креватите си прави като призрци“¹⁷⁴.

Думите на френския писател и общественик, съвременник на събитията, са драматично и емоционално свидетелство за отражението на епидемията върху френските военнослужещи. Допълнени от статистическите данни за броя на жертвите, публикациите в пресата, спомените на преживелите войната и официалните документи, се пресъздава неопознатият свят на медицинската история на Френско-пруската война. В този смисъл като символ на вой-

¹⁷³ **Rolleston**, J. The Smallpox Pandemic of 1870 – 1874. London, 1933, p. 18.

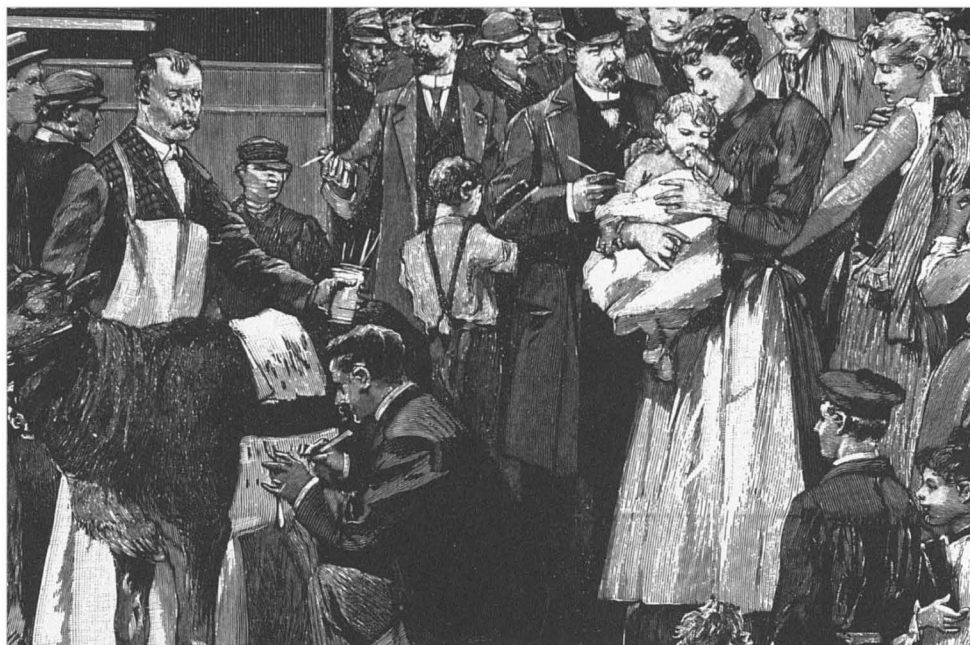
¹⁷⁴ **Zola**, E. The Downfall. New York, 2008, p. 340.

ната не се явяват единствено патетичните платна на Вилхелм Кампхаузен, но редом с тях застават и потискащите картини на болните военнопленници, на претъпканите с войници вагони и на отделенията на обречените. Това е един образ на непознат, но значим елемент от историята на френското крушение по време на войната от 1870 – 1871 г.

ПРИЛОЖЕНИЯ¹⁷⁵

Приложение № 1

Графика, онагледяваща шарлатанската практика
на „животинско ваксиниране“ в Париж

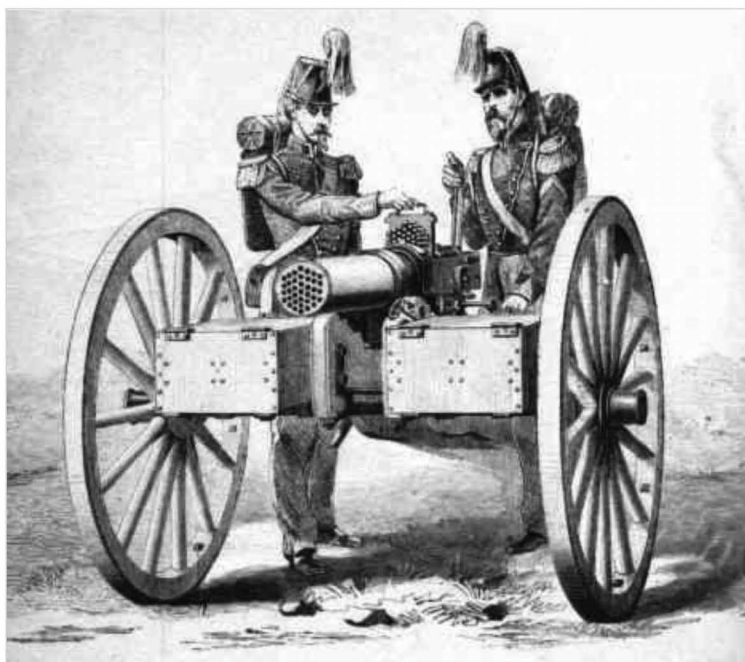

¹⁷⁵ Част от графиките са от **Matzel, O.** Die Pocken im Deutsch-Französischen Krieg, 1870/71. Düsseldorf, 1977.

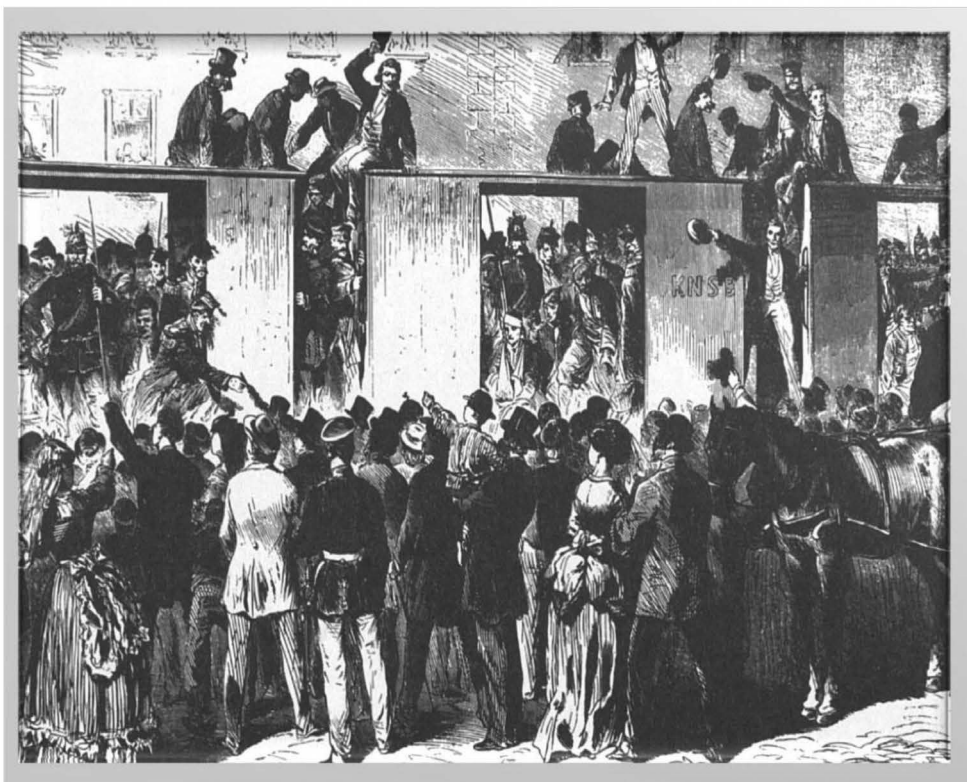

Приложение № 2

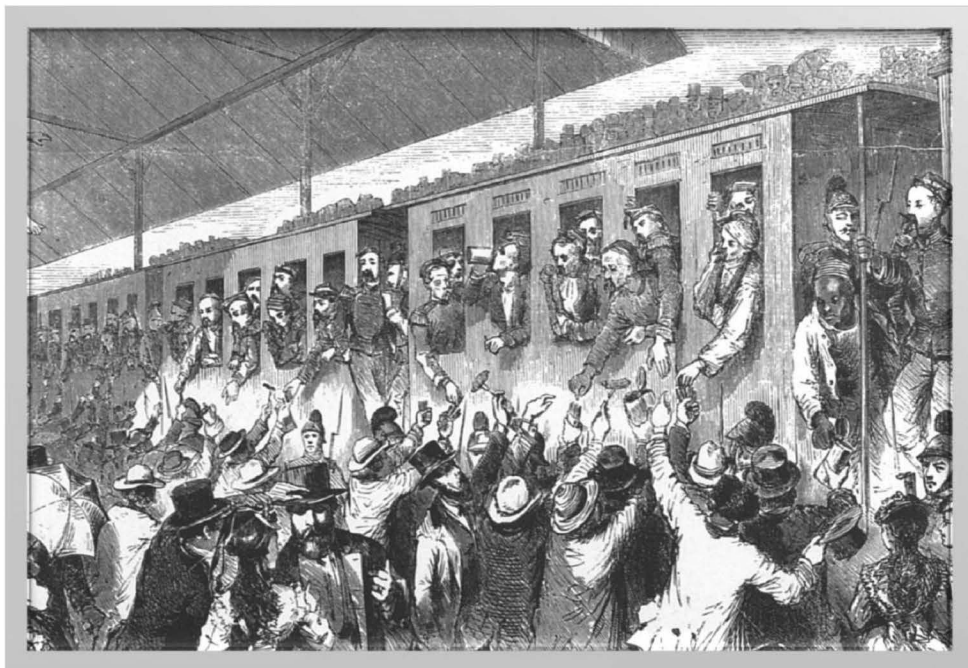
Графика на *митрайоза* с тридесет и седем цеви от 1870 г.

Графика от *Leipziger Illustrirte Zeitung*, Първите военнопленници в Берлин

Нестихващ поток от военнопленници. На тази графика е представен влак с френски войници на гарата в Мюнхен

Тежестта на епидемичната обстановка се определя според процента на смъртните случаи от едра шарка на глава от населението от всеки департамент

